

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ ΓΡΑΙΤΖΑΣ

Ο ΑΜΥΝΤΩΡ ΤΟΥ ΣΑΛΜΕΝΙΚΟΥ

Ἐν τῷ Δημοσίῳ ἀρχεῖῳ (Archivio di Stato) τοῦ Μεδιο-
λάνου ἐν τῷ φακέλῳ Potenze Estere, Turchia φυλάσσεται
σὺν τοῖς ἄλλοις ἢ ἐξῆς ἐλληνικῇ ἐπιστολῇ, ἣν ἐκδίδομεν ἀπαρ-
ἀλλακτον οἷα σώζεται ἐν πρωτοτύπῳ ἐπὶ χάρτου, κεφαλαιο-
γραφῆσαντες μόνον τὰ κύρια ὀνόματα καὶ προσθέντες τὰς ὑπο-
γεγραμμένας.

† Πανυφιλωτάτη, πανεκλαμπροτάτη, πανευτυχεστάτη, ἐμοὶ δὲ ἀγία
κυρία δούκενα τῆς ἐκλαμπροτάτης Μεδιολάνης καὶ τῶν ἐξῆς τῷ παν-
αγάθῳ θεῷ δέομαι ἵνα δωρήσῃται τῇ ἐκλαμπρότητί σου τῷ ἐλέει
αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καθὼς ἐνὶ ἀποδοχῇ
5 τῆς ἐκλαμπρότητός σου μετὰ καὶ τῶν ἐκλαμπροτάτων ἡμῶν αὐθεν-
τοπούλων τολμῶν ἀναφέρω ὅπως ἡ ἐκλαμπρότης σου ἤθελες μάθη
παρὰ γραφῆς τοῦ αὐθέντου μου τοῦ δεσπότη τοῦ ἀδελφοῦ τῆς ἐκ-
λαμπρότητός σου τὸ πρᾶγμα ποταπὸν παρακολούθησεν εἰς ἐμὲν εἰς
τὸ τοιοῦτον κάστρον τοῦ Σαλμενίκου ἔτι καὶ ἀπὸ τοῦ καπετάνου οὗ
10 ἐπρόσταξεν ἡ ἐκλαμπρότης σου καὶ ἤλθεν εἰς βοήθειαν τῶν Χριστια-
νῶν καὶ τοῦ αὐθέντου μου τοῦ ἀδελφοῦ σου, ἡγουν τοῦ κυρ Τζουάν
Τακρέμα· εἶδε τούτου οὐδὲν ἔμχθας ἢ ἐκλαμπρότης σου, ἐάν ἐνὶ ἀπο-
δοχῇ σου ὄρισε τὸν παρόντα κυρ Ἰωάννην καὶ θέλει τὸ ἀναφέρει ὡς
ἐνὶ ὑποχείριος τοῦ αὐθέντου μου τοῦ δεσπότη καὶ εὐρέθη καὶ αὐτὸς
15 ἐνταῦθα εἰς τὸ τοιοῦτον κάστρον καὶ ἐδούλευσε καὶ ἐκινδύνευσε πολλὰ
καὶ ἔτι κινδυνεύει. Ἀναφέρω δὲ ὅτι τὸ τοιοῦτον κάστρον κρατῶ αὐτὸ
διὰ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ καὶ διὰ τοὺς Χριστιανοὺς, ἐάν μόνον ἔχω με-
ρικὴν βοήθειαν. Ἀναφέρω δὲ καὶ παρακαλῶ τὴν σὴν ἐκλαμπρότητα,
ἂν σε ὀδηγήσῃ ὁ θεὸς διὰ τὴν ἀγίαν σου ψυχὴν νὰ με βοηθήσῃς με-
20 ρικὸν τίποτε ὅσον ἐνὶ ἀποδοχῇ σου δια νὰ μηδὲν χαθῇ τὸ τοιοῦτον
κάστρον· δι' οὗ τὰ ψυχικὰ ἄτινα ποιεῖς ἢ ἐκλαμπρότης σου εἶναι φα-
νερὰ εἰς τὸν κόσμον ὅλον, διὰ τοῦτο δέομαι καὶ ἐγὼ ὡς καὶ καθὼς

δούλος τῆς σῆς ἐκλαμπρότητος ἵνα γένηται τίποτε ἐλεημοσύνη· εἰ δὲ ἀπολείποντας τῆς ἐλεημοσύνης ἢ ἀναφέρω ἐν κινδυνεμένον τὸ τοιοῦτον κάστρον ἀπὸ τοῦ ἀσεβεῖς· ἀναφέρω ἢ καὶ τὸν ἐκλαμπρότατον ἡμῶν αὐθέντην μιαν ἀναφοράν μου· τὸ δὲ πλεόν ἐπέμεινεν εἰς τὴν ἐλεημοσύνην τῆς ἐκλαμπρότητός σας ἢ καὶ ὡς δούλος τῆς σῆς ἐκλαμπρότητος τολμήσας ἀνέφερον· †

ὀκτωβρίου α'

τοῦ δούλου τῆς ἐκλαμπρότητός σου Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου.

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἀπευθύνεται προφανῶς πρὸς δούκισσάν τινα τοῦ Μεδιολάνου χωρὶς νὰ κατονομάζηται αὕτη, ἀναγράφεται δὲ μόνον ἢ ἡμερομηνία, οὐχὶ δὲ καὶ τὸ ἔτος, καθ' ὃ ἐγράφη. Ἐν δὲ σημειώματι τοῦ Giuseppe Cossa, Professore di Paleografia, γεγραμμένῳ διὰ μολυβδίδος πρὸ ἐτῶν, παρατηρεῖται, ὅτι ὁ γράφας τὴν ἐπιστολὴν Κωνσταντίνος Παλαιολόγος εἶνε ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου καὶ ὅτι ἐγράφη πρὸ τοῦ 1403. Σημειοῦται δὲ πρὸς τούτοις, ὅτι ὑπάρχει καὶ ἰταλικὴ μετάφρασις, γεγραμμένη ὑπὸ τοῦ Φραγκίσκου Φιλέλφου, ἣν δὲν εὑρον ἐν τῷ ἀρχεῖῳ.

Ἄλλ' ἴδωμεν τίς πράγματι ὁ γράφας καὶ εἰς τίνα ὑπόθεσιν ἀναφέρεται ἢ ἐπιστολῇ. Ὁ ὑπογεγραμμένος Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ἦτο φυσικὸν νὰ ταυτισθῇ ἐκ πρώτης ὄψεως ὑπὸ τοῦ Cossa πρὸς τὸν μάρτυρα αὐτοκράτορα τὸν δοξάσαντα τοῦτο τὸ ὄνομα. Ἀλλὰ δὲν εἶνε οὗτος ὁ μόνος Παλαιολόγος ὁ φέρων τὸ προωνύμιον Κωνσταντίνος. Τίς δ' ὁ γράφας τὴν ἐπιστολὴν ὁμώνυμος τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνος Παλαιολόγος διδάσκει ἡμᾶς αὐτὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς καὶ ἢ ἐν αὐτῇ μνεία τοῦ κάστρου τοῦ Σαλμενίκου. Πράγματι ἐν τῷ Χρονικῷ τοῦ Γεωργίου Φραντζῆ ἀναγινώσκομεν τάδε· Τὸ δὲ ἄστν (τὰς Πάτρας) ὁ ἀμηνῶς (Μωάμεθ Β') καλῶς ἀσφαλισάμενος καὶ παντὶ τόπῳ ἀφελὶ στρατιώτας, ἐγερωθεὶς ἀπὸ τῆς Πάτρας διέβη εἰς τὰ περὶ τὸ Σαλμενικὸν καὶ Λίστραιναν καὶ Βοστίτζαν· καὶ τὴν μὲν Βοστίτζαν καὶ Λίστραιναν ἔλαβε, τὸ δὲ

Σαλμενικὸν ἐκράτησε μέχρι τινὸς τις Παλαιολόγος λεγόμενος τὸ ἐπίκλην Γραιτίτσας¹. Ὁ δὲ παρ' ἐμοὶ ἀξιόλογος κώδιξ τοῦ Φραντζῆ² ἀντὶ τούτων ἔχει ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ (φ. 202^b - 203^a) τὰ ἐξῆς· Τὸ δ' ἄστν καλῶς ἀσφαλίσάμενος ὁ ἀμηρᾶς, καὶ παντοία μηχανῇ στερεώσας, ἐγερθεὶς ἀπὸ τῆς Πάτρας, διέβη εἰς τὰ περὶ τὸ Σαλμενικὸν καὶ Λήστρεναν, καὶ Βοστίτζαν, καὶ Λήστρεναν ἔλαβε· τὸ δὲ Σαλμενικὸν ἐκράτησε μέχρι τινὸς Παλαιολόγος τις Ἀγλαίτζας τοῦ ἐπίκλην λεγόμενος. Καὶ καλῶς μὲν ἔχει ἐν τῷ κώδικι τούτῳ ἢ θέσις τῶν λέξεων Παλαιολόγος τις ἀντὶ τῶν ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς Βόννης τις Παλαιολόγος. Ἄλλ' εἶνε λίαν ἀμφίβολον ἂν ἔχη ὀρθῶς ἢ ἐν αὐτῷ διάφορος γραφὴ Ἀγλαίτζας ἀντὶ τοῦ Γραιτίτσας. Παρὰ δὲ τῷ Χαλκοκονδύλῃ ἀναγινώσκομεν τὰ ἐξῆς· Βασιλεὺς μὲν οὖν ἀφικόμενος ἐς Πάτρας τῆς Ἀχαΐας ἐστρατοπεδεύετο, τό τε Καστριμένον πόλισμα προσεχώρησεν αὐτῷ. Καὶ πρὸς Σαλμενίκην πέμπων κήρυκα ἐκέλευεν αὐτοὺς παραδοῦναι τὴν πόλιν. Οἱ δὲ οὐκ ἔφασαν ἐκόντας εἶναι σφᾶς παραδοῦναι, εἰδότες ὡς ὅμοια πείσονται τοῖς ἄλλοις Ἕλλησι. Ταῦτα μὲν ὡς ἀνήχθη ἐς βασιλέα, συσκευασάμενος τῇ ὑστεραίᾳ ἀφίκετο ἐπὶ τὴν Σαλμενίκην. Ἔστι δὲ ἡ πόλις αὕτη ἐν ἀκμῇ, καθήκουσα ἀπὸ ὀρέων ὑψηλοτάτων, ἐρυμνὴ μὲν ἐς τὰ μάλιστα, ἀκρόπολις δ' ἀνέχει ἐπὶ πολὺ τοῦ κρημνοῦ ἀνατείνουσα. Ἐς ταύτην τῶν περιοίκων Ἑλλήνων τε καὶ Ἀλβανῶν οἱ πλεῖστοι διασώζοντες³ αὐτοὶ τε καὶ αἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδία. Βασιλεὺς οὖν ὡς ἐπέλασεν, ἐπολιόρκει τὴν πόλιν, τηλεβόλοις τε παίων τὸ τεῖχος τῆς πόλεως, ἐρυμνὸν ὄν καὶ αὐτὸ πάνυ. Καὶ οἱ νεήλυδες προσέβαλλον μὲν ἐγγύτατα τοῦ τείχους, καὶ ἐπει-

¹ Φραντζῆ ἐκδ. Βόννης σ. 409, 12-17.

² Ἴδε περὶ τοῦ κώδικος τούτου Νέον Ἑλληνομνήμων Τόμ. Β', 1905, σ. 36b κ. ε. Τόμ. Ε', 1908, σ. 19 κ. ε.

³ Μετοχὴ ἀντὶ ῥήματος, καθ' ἃ πολλὰκις πρὸς τοὺς μεταγενεστέρους Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, εἰ μὴ διορθωτέον εἰς διεσώζοντο.

ρῶντο καὶ ἄλλη ἢ προεχώρει· οὐ μέντοι προεχώρει αὐτοῖς
 οὔτε ἢ τῆς πόλεως αἴρεις οὔτε τὰλλα ἀξίως τῆς παρασκευῆς.
 Τηλεβολίσκοις μέντοι ἐτίρωσκον οὐκ ὀλίγους τῶν ἐν τῇ πό-
 λει. Ἡμέρας δὲ ἐπτά πολιορκῶν, καὶ τὸ ὕδωρ τοῦ ποταμοῦ
 κατασχόντων τῶν νεηλῦδων, οὐ πολλῶ ὕστερον οἱ ἐν τῇ πόλει
 ἐν ἀπόρῳ καθεστηκότες, ὡς δίψει συνείχοντο ἀπαύστῳ,
 παρέδωκαν ἀφᾶς τῷ βασιλεῖ. Τούτους μὲν, ἀμφὶ τοὺς ἑξακτι-
 χιλίους ὄντας, ἐς ἀνδράποδα διελόμενος τοῖς ἀρίστοις κατὰ
 τὸ στρατόπεδον, ἐπιλεξάμενος παῖδας ὡσεὶ ἑννακοσίους εἰς
 τοὺς νεηλῦδας, τοὺς ἄλλους ἀπέδοτο ἐν τῇ ἀγορᾷ. Ὁ μέντοι
 ἐν τῇ ἀκροπόλει τῶν Ἑλλήνων (Παλαιολόγος ἦν τοῦνομα)
 λόγους τε ἐποιεῖτο ἐφ' ᾧ παραδοίῃ τὴν ἀκρόπολιν, ἂν μέντοι
 συσκευασάμενος σταθμὸν ἕνα ἀπιὼν στρατοπεδεύοιτο. Βα-
 σιλεὺς δὲ προσίετό τε τοὺς λόγους, καὶ ὀμίηρους λαβὼν ἀπ-
 ανέστη ἐντεῦθεν, κατιὼν δὲ ἐς τὸ Αἶγιον ἐστρατοπεδεύετο,
 καταλιπὼν αὐτοῦ Χαμουζᾶν τὸν Πελοποννήσου τε καὶ Θετ-
 τάλιας ὑπάρχον· τοῦτον γὰρ ἐπιστήσας ἀφείλετο τὴν ἀρχὴν
 Ζαγάνου διὰ τὴν Σανταμαρίου ἀποτυχίαν. Οὗτος μέντοι
 (ὁ Χαμουζᾶς) ὡς καταλέλειπτο αὐτοῦ ἐφ' ᾧ παραλαβεῖν
 τὴν πόλιν διέτριβε τῇ ὕστεραίᾳ. Καὶ οἱ μὲν Ἕλληνες ἀπό-
 πειραν ποιούμενοι ἐξέλιπόν τινας τῶν ἐν τῇ ἀκροπόλει, ὥστε
 ἀπιέναι ἀποφερομένους τὰ ἐπιπλα σφῶν εἰς τὴν ἀντίπεραν
 τῆς Πελοποννήσου ἠπειρον, οἱ διεννοοῦντο διαβῆναι ἐπὶ
 τοὺς Οὐνετεούς· ἐς τοῦτο γὰρ σφίσι ἐπεποίητο αἱ σπονδαί.
 Τούτους μέντοι ἐξιόντας ἐκ τῆς πόλεως καὶ παρασκευαζομέ-
 νους ἀπιέναι συλλαμβάνει ὁ Χαμουζᾶς, καὶ εἰς ἀνδραπόδιον
 λόγον ποιησάμενος ἐπέσχε τοὺς ἐν τῇ ἀκροπόλει παραδιδί-
 ναι τὴν ἀκρόπολιν. Γράμματα δὲ πέμποντες ὡς βασιλέα
 ἀπήγγελλον τὴν τοῦ ὑπάρχου ἀγνωμοσύνην, καὶ ὡς αὐτίκα
 παραβαίνει τὰς βασιλέως σπονδὰς. Πυρθασόμενος δὲ ἔκ-
 στα τὸν μέντοι (γρ. μὲν) Χαμουζᾶν ἐξέλασεν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς,
 Ζάγανον δὲ αὐτίκ' ἀπέδειξε Θετταλίης τε ἅμα καὶ Πελοπον-

νήσου ἄρχοντά τε καὶ ὑπαρχον. Ἐπιτρέψας δὲ αὐτῷ ἄμφω τὴν χώραν, αὐτὸς ἤλανε διὰ τοῦ Φερεῶ (γρ. Φερευῶ) Ζάγανος δὲ καταλειφθεὶς ἐν Πελοποννήσῳ, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ τῆς Θετταλίας στρατεύμα ἄνευ τῶν ἱπποδρόμων, καθίστη περιούσιον τὰ τῆς Πελοποννήσου πράγματα Καὶ Σαλμενίκην ἐπελαύνων ἐπολιόρκει, λόγους τε προσφέρων ἐπεικει εἰς τὴν παράδοσιν. Οὗτοι μὲν οὐκ ἐπέιδοντο, συνέβη δὲ ὕστερον ἀσυνῆ ὑπεξελεθεῖν ἐκ τῆς ἀκροπόλεως ταύτης Ἑλλήνων ἄρχοντα, ἐνιαυτὸν ἐπιμείναντα, γενναϊότητα ὑποστάντα τὸν πρὸς βασιλέα πόλεμον, ὥστε Μαχουμούτη τὸν τοῦ βασιλέως οἴκου ἡγεμόνα φάναι ἐπὶ τούτῳ τάνδρῳ ὡς ἐς Πελοπόννησον τσαύτην χώραν ἀφικόμενος ἀνδράποδα μὲν πολλὰ εὔροιο, ἄνδρα δὲ ἓνα ὅτι μὴ τοιοῦτον¹.

Ἐκ τῶν δύο τούτων πηγῶν εὐκόλως δυνάμεθα νάποκαταστήσωμεν τὴν ἱστορίαν τῆς πολιορκίας τοῦ Σαλμενίκου καὶ τῆς εἰς τοὺς Τούρκους παραδόσεως αὐτοῦ². Πρόκειται περὶ τῆς ἐν ἔτει 1460 ὀριστικῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτήσεως τῆς Πελοποννήσου διὰ τῆς στρατείας αὐτοῦ τοῦ Μωάμεθ. Ὁ σουλτάνος, ὁρμήσας τὸ πρῶτον ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν Μυστράν, ὑπέταξε τὸν Δημήτριον Παλαιολόγον· οὐχ ἦττον δ' αὐτοῦ δειλὸς ἀνεδείχθη

¹ Λαονίκου Χαλκοκονδύλη έκδ. Βόννης σ. 480, 5-485, 5.

² Πρὸς, πλὴν τῶν παρατεθέντων ἀνωτέρω χωρίων τοῦ Φραντζή καὶ τοῦ Χαλκοκονδύλη, *Richardson Knolles* The general history of the Turkes. Ἐν Λονδίῳ 1681 σ. 855), *Emerson* (History of Modern Greece. Ἐν Λονδίῳ. 1845. Τόμ. Α' σ. 141), *Hammer* Geschichte des osmanischen Reiches. Ἐν Πάρισι. 1834 Τόμ. Α' σ. 314, ἄλλ. μεταφρ. *Κρομιδά* (Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀθήναι. 1870 Τόμ. Β' σ. 314), *Μουστοξύδην* (Ἑλληνομνημον. Ἀθήνησι. 1845 σ. 300), *Zinkeisen* (Geschichte des osmanischen Reiches. Ἐν Γόττι. 1854. Τόμ. Β', σ. 209 κ. ἑ.), *Finlay* (History of Greece. Ἐκδ. Τόρον. Ἐν Ὁξωῶν. 1877. Τόμ. Α' σ. 265 κ. ἑ.), *Hoff* (Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit ἐν τῇ τοῦ *Ersch* καὶ *Gruher* Allgemeine Encyclopädie Τόμ. 86 σ. 181), *Hertzberg* (Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens. Ἐν Γόττι. 1876. Μέρ. Α' σ. 577 κ. ἑ.), *William Miller* (The Latins in the Levant. Ἐν Λονδίῳ. 1906 σ. 450 κ. ἑ. ἄλλ. μεταφρ. *Σπυρ. Π. Λάμπρου* Ἱστορία τῆς ἐν Ἑλλάδι παρακράτιος. Ἐν Ἀθήναις. 1910-11. Τόμ. Β' σ. 171 κ. ἑ.).

ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Θωμᾶς, ὅστις καὶ ἐπὶ τῇ προσεγγίσει τοῦ Μωάμεθ εἰς τὰς δυτικὰς ἀκτᾶς τῆς Πελοποννήσου ἔφυγεν εἰς τὴν Κέρκυραν καὶ ἐκείθεν εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἐν ᾧ δὲ οἱ δύο ἀδελφοὶ δεσπότηται παρέδιδον ἀνάνδρως τὴν ἀρχὴν εἰς τὸν πορθητὴν, τινὰς τῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου ἀντέταξαν ἀξίαν λόγου ἀντίστασιν, ὅσαι μάλιστα ἤρειδοντο εἰς τὸ ὄχυρόν αὐτῶν. Τούτων ἦτο καὶ ἡ πόλις, ἣν ὁ μὲν Φραντζῆς ὀνομάζει Σαλμενικόν, ὁ δὲ Χαλκοκονδύλης Σαλμενίκην. Εἶνε δὲ γνωστὸν ὅποιας μεταβολᾶς ἐπέφερον πολλάκις εἰς τὰ γεωγραφικὰ ὀνόματα οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοί. Διὸ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὡς ὀρθὸν τὸν τῶν αὐτῶν ὀνόματος τὸν ἐμφαινόμενον ὑπὸ τῆς γενικῆς Σαλμενίκου τῆς ἐν τῷ ἀνωτέρῳ περατεθέντι ἐγγράφῳ. Πράγματι δὲ Σαλμενικὸν ὀνομάζετο, καθ' ἃ καὶ μέχρι τῆς σήμερον, περισθέντος τοῦ ὀνόματος. Κεῖται δὲ τὸ Σαλμενικὸν μεταξὺ Πατρῶν καὶ Αἰγίου ἐν τῷ καταργηθέντι δήμῳ Ἐρινεοῦ, καὶ διηρέθη σὺν τῇ παρόδῳ τῶν αἰώνων εἰς Σαλμενικὸν καὶ ἄνω Σαλμενικόν. Καὶ κατὰ μὲν τοὺς μέσους αἰῶνας ἀπετέλει πόλιν ἀνθηρὰν, ἥς ὁ πληθυσμὸς εἶχεν ἀυξηθῆ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Χαλκοκονδύλη μὲγάλως ἐπὶ τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Μωάμεθ ἔνεκα τῆς εἰς αὐτὴν πανοικειῆ προσφυγῆς τῶν περιόικων Ἑλλήνων τε καὶ Ἀλβανῶν, ἀφ' οὗ βλέπομεν, ὅτι ὁ Μωάμεθ ἀπήγαγεν ἐκείθεν ἑξακισχιλίους αἰχμαλώτους. Σήμερον δ' ἐκάτερος τῶν φερωνύμων συνοικισμῶν ἔχει μόλις ὑπὲρ τοὺς τριακισίους κατοίκους καὶ σχολεῖον στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως· διὸ ἀμφοτέρω ἀνεγνωρίσθησαν ὡς ἴδιαι κοινότητες δυνάμει τοῦ Νόμου ΔΝΖ' (4057) περὶ συστάσεως δήμων καὶ κοινοτήτων τῆς 10 Φεβρουαρίου 1916 διὰ τοῦ ἀπὸ 18 Αὐγούστου 1912 Β. Διατάγματος¹. Ἀξία δὲ παρατηρήσεως εἶνε ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη βραχδαία αὐξήσις τοῦ πληθυσμοῦ ἀμφοτέρων τῶν χωρίων,

¹ Ἰπουργεῖον ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν. Β' Τμῆμα Δημοτικῶν. Συλλογὴ τῶν περὶ δήμων καὶ κοινοτήτων κειμένων διατάξεων. Ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ τυπογραφείου. 1913 σ. 24

ἐχόντων νῦν κατὰ τὰ εἰρημμένα ὑπὲρ τοὺς τριακοσίους κατοίκους, ἐν ᾧ κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τῆς 27 Ὀκτωβρίου 1907 τὸ μὲν Σαλμενικὸν ᾤκειτο μόνον ὑπὸ 229, τὸ δὲ ἄνω Σαλμενικὸν ὑπὸ 218¹.

Ἦτο δὲ τὸ Σαλμενικὸν κατὰ τὸν χρόνον τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων πολιορκίας αὐτὸ μόνον πολυάνθρωπον, ἀλλὰ καὶ ὀχυρόν. Τοῦλάχιστον ἡ ἀκρόπολις ἦτο τριαύτη, ὥστε νὰ δυνηθῆ νάντιστῆ εἰς μακρὰν πολιορκίαν. Τοῦτο δὲ καὶ συνέβη πράγματι. Ἀντέσχε μὲν κατ' ἀρχὰς καὶ ἡ κάτω πόλις, τὸ σημερινὸν Σαλμενικόν, διότι τὰ τηλεβόλα τοῦ Μωάμεθ ἔβλαψαν μὲν τὰ τεῖχη καὶ ἐτραυμάτισαν ἢ καὶ ἐφόνευσαν οὐκ ὀλίγους τῶν ἐν τῇ πόλει, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ καταστορέσωσι τὴν γενναίαν ἀντίστασιν τῶν ἀμυνομένων. Ἀλλ' ἡ περαιτέρα ἀντίστασις ἀπέβη ἀδύνατος, ὅτε κατὰ τὰ μαρτυρούμενα ὑπὸ τοῦ Χαλκοκονδύλη κατέλαβον οἱ νεήλυδες, ἦτοι οἱ γενίτσαροι, τὸ ὕδωρ τοῦ καταρρέοντος ποταμοῦ, ἐξ οὗ ὕδρευετο ἡ πόλις. Εἶνε δ' ὁ ποταμὸς οὗτος ὁ Φοῖνιξ τῶν ἀρχαίων², ὅστις σήμερον φέρει τὸ ὄνομα αὐτοῦ τοῦ Σαλμενικοῦ³. Ἡ ἀποκοπὴ τοῦ ὕδατος ἤγαγε μετὰ μίαν ἐβδομάδα ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς πολιορκίας εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ κάτω Σαλμενικοῦ. Ἑξακισχίλιοι αἰχμάλωτοι περιέπεσον εἰς τὸν Μωάμεθ, ἀπεμπολήσονται αὐτοὺς ὡς ἀνδράποδα ἐν τῇ ἀγορᾷ τῆς πόλεως πλὴν ἐννεακοσίων, ἐπιφυλαχθέντων ὑπ' αὐτοῦ διὰ τὸ σῶμα τῶν γενιτσάρων. Ἀλλ' ἡ παράδοσις τοῦ ἄστεως δὲν συνεπέφερε τὴν τῆς ἀκροπόλεως, τοῦ σημερινοῦ ἄνω Σαλμενικοῦ. Ταύτης, ὀχυρωτάτης ἄλλως οὔσης, ὑπερημύνετο ὁ γεν-

¹ Γεωργίου Χωματιανοῦ Στατιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς γενικῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν 27 Ὀκτωβρίου 1907. Ἐν Ἀθήναις. 1909 Τόμ. Β' σ. 377. Ἰσως ἡ διαφορὰ τοῦ πληθυσμοῦ ἐγκεῖται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ ἔτους.

² Πανσανίων VII, 23, 5.

³ *Bursian* Geographie von Griechenland. Ἐν Λειψίᾳ. 1868. Τόμ. Β' σ. 313. *Lolling* Hellenische Landeskunde und Geographie ἐν τῷ Γ' Τόμῳ τοῦ Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft τοῦ *Jwan Müller*. Nördlingen. 1889 σ. 169. Ὁ *Curtius* (Peloponnesos. Ἐν Γάβῳ. 1851 Τόμ. Β' σ. 459) ὡς Φοῖνικὰ ἀποδέχεται μᾶλλον τὸ νῦν θολοπόταμον.

ναῖος ἀνὴρ, ὃν ἔ μὲν Χαλκοκονδύλης ὀνομάζει ἀπλῶς Παλαιολόγον, ὃ δὲ Φραντζῆς Παλαιολόγον Γραϊτζαν. Ἐίχε δ' οὗτος περὶ ἑαυτὸν μόνον Ἑλληνας, οὐχὶ δὲ καὶ Ἀλθανοὺς, ὡς ῥητῶς μαρτυρεῖ ὁ Χαλκοκονδύλης. Ἐξακολουθοῦσης δὲ τῆς πολιορκίας, ὁ Παλαιολόγος ἦλθεν εἰς διαπραγματεύσεις πρὸς τὸν Μωάμεθ, προτείνας τὴν παράδοσιν τῆς ἀκροπόλεως ἐπὶ τῷ ὄρω τῆς ἀναζευξείας αὐτοῦ καὶ μετακινήσεως τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου σταθμῶν ἕνα. Ὁ δὲ σουλτάνος ἐδέχθη τοὺς ὄρους, ὧν κυριώτατος ἦ μετὰ τῆς κινητῆς οὐσίας ἐλευθέρα ἐξοδος τῶν πολιορκουμένων καὶ μετάβασις πρὸς τοὺς ἐν Ναυπάκτῳ Βενετούς, καὶ λαβῶν ὀμήρους, ἀπεχώρησεν εἰς Αἴγιον, καταλιπὼν πρὸ τοῦ Σαλμενίκου τὸν στρατηγὸν αὐτοῦ Χαμουζᾶν Ζενεβίσσην, δι' οὗ εἶχεν ἀντικαταστήσει τὸν Ἀλθανὸν ἐξωμότην Ζαγανδὸν πασσαῖν, ὅστις εἶνε γνωστὸς ἐκ τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐγένετο δ' ἡ ἀντικατάστασις αὕτη ἕνεκα τῆς ἀπιστίας τοῦ Ζαγανοῦ, ὅστις ὀλίγω πρότερον κατὰ τὴν ἐπὶ ὄροις παράδοσιν τοῦ πλησίον τῶν Πατρῶν χωρίου Σανταμέρη παρασπονδῶν ἐφόρευσε πολλοὺς τῶν κατοίκων, ἐξηνδραπόδισε δὲ τοὺς λοιποὺς, ἐκφοβίζων οὕτω τὰς λοιπὰς πόλεις, ὅσαι θὰ ἠδύναντο νὰ σκεφθῶσι περὶ παραδόσεως ἀκινδύνου. Αὕτη δὲ εἶνε ἡ πρᾶξις τοῦ Ζαγανοῦ, ἣν ὁ Χαλκοκονδύλης χαρακτηρίζει ὡς ἀποτυχίαν τοῦ Σανταμαρίου. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἐν τῇ στρατηγίᾳ διάδοχος τοῦ Ζαγανοῦ δὲν ἦτο καλλίτερος τοῦ ἀντικατασταθέντος. Τοῦτο δὲ καὶ ὑποπτεύοντες οἱ πολιορκούμενοι, εὐθὺς τῇ ὑστεραίᾳ ἀφήκάν τινας τῶν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως νὰ ἐξέλθωσι χάριν δοκιμῆς, ὅπως ἴδωσιν, ἂν ὁ Χαμουζᾶς ἤθελε τηρήσει τὸν ὄρον τῆς ἐλευθέρως αὐτῶν ἐξόδου. Ἀλλ' ἐν ᾧ οὗτοι παρεσκευάζοντο νὰ ἐξέλθωσι τῆς πόλεως, συνελήφθησαν ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ σουλτάνου, ὅστις καὶ ἐξηνδραπόδισεν αὐτούς. Ἐπὶ τῇ παρασπονδίᾳ ταύτῃ οἱ πολιορκούμενοι ἠρνήθησαν νὰ παραδώσωσι τὴν ἀκρόπολιν καὶ ἀνήγγειλαν τὰ γενόμενα εἰς τὸν Μωάμεθ, ὅστις, ὧν, εἰ μὴ ἠθικώτερος τῶν στρατηγῶν, ἀλλὰ τοῦ-

λάχιστον πολιτικώτερος αὐτῶν, ἀντικατέστησε καὶ πάλιν τὸν Χαμουζᾶν διὰ τοῦ Ζαγανῶ. Ἐγκαταλιπὼν δὲ τὴν Πελοπόννησον, μετέβη εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ εἶτα διὰ Σαρρῶν εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν, ἐν ᾗ εἶχεν ἐξακολουθήσει διαμένων ἱκανὸν χρόνον μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν τούτοις δ' ὁ Ζαγανὸς, περιβληθεὶς καὶ πάλιν τὴν στρατηγίαν, ἐπετέθη σὺν τοῖς ἄλλοις ἐκ νέου κατὰ τοῦ Σαλμενίκου, καὶ προσεπάθει νὰ πείσῃ τὸν Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον νὰ παραδώσῃ τὴν ἀκρόπολιν ὑπὸ ὄρους ἐπιεικείας. Ἄλλ' οὗτος ἐξηκολούθησεν ἀντέχων ἔτι ἐπὶ τινα χρόνον κατὰ τὸν Φραντζῆν, ἐνιαυτὸν δὲ ὄλον κατὰ τὸν Χαλκοκονδύλην, ἕως ἡδυνήθη τῷ 1461 νὰπέλθῃ ἀβλαβῆς ἐκ τοῦ Σαλμενίκου, συμπαραλαβὼν πιθανώτατα τὴν φρουρὰν εἰς τὴν βενετικὴν Ναύπακτον κατὰ τὰς πρώτας πρὸς τὸν Μωάμεθ συμφωνίας. Τοιαύτην δ' ἐπέδειξεν ὁ Γραίτζας γενναϊότητα κατὰ τὴν πολιορκίαν, ὥστε εἶδομεν τὸν Χαλκοκονδύλην μαρτυροῦντα, ὅτι ὁ μέγας βεζύρης τοῦ σουλτάνου, ὁ Μαχμούτ, ἐξεφράσθη περὶ αὐτοῦ, ὅτι ἐν ὄλῃ τῇ Πελοποννήσῳ εὔρε πολλὰ μὲν ἀνδράποδα, ἀνδρα δὲ μόνον ἐκεῖνον¹.

¹ Ταῦτα ῥητῶς λέγει ὁ Χαλκοκονδύλης (ἐκδ. Βόννης σ. 452, 22) ἐκφράσσοντα Μαχουμούτη τὸν τοῦ βασιλέως οἴκου ἡγεμόνα, ἤτοι τὸν μέγαν βεζύρη. Ὅρθως δ' εἰς τὸν Μαχμούτ ἀναφέρει ταῦτα ὁ Zinkeisen (Geschichte des osmanischen Reiches. Ἐν Γόττ. 1854. Τόμ. Β' σ. 210 σημ. 1), καίπερ ἀναφερόμενος εἰς τὸν Σπανδουγίνον καὶ οὐχὶ εἰς τὸν Χαλκοκονδύλην. Ἀοριστότερον δὲ πως ἐκφράζεται ὁ Μουστοξύδης (Ἑλληνομνημῶν σ. 300), λέγων «αὐτὸς ὁ Τοῦρκος ὡμολόγησεν, ὅτι μόνος ἐκεῖνος ὑπῆρξεν ἐν Πελοποννήσῳ μεταξὺ ἐλάφων ἀνὴρ», εἰ καὶ ἔαν ἡγνῶσι τὰ λεγόμενα περὶ τοῦ Γραίτζα παρὰ τῷ Χαλκοκονδύλῃ. Ἐπι δὲ μᾶλλον ἀφίσταται τῆς ἀκριβείας ὁ Σάθας (Ἑλληνες στρατιῶται ἐν τῇ Δύσει καὶ ἀνχγένησις τῆς ἑλληνικῆς τακτικῆς. Ἐν Ἀθήναις. 1885 σ. 80) λέγων «τὸ ὑπὸ Μωάμεθ Β' λεχθὲν περὶ τοῦ γανγκίου ὑπερασπιστοῦ τοῦ Μουχλίου, Παλαιολόγου τοῦ Γρίτσα, «ὅτι μόνον τοῦτον εὔρεν ἀνδρα ἐν μέσῳ ἐλάφων», δύναται νὰ ἐφρημοσθῆ κτλ.». Ἦδη δὲ ὁ Emerson (History of Modern Greece. Τόμ. Α' σ. 141) ἀνεφέρετο καθ' ὄλου εἰς τὸν Knolles, καθ' ὃ παρατηρεῖ καὶ ὁ Finlay (History et Greece. Ἐκδ. Τόσερ. Ἐν Ὁξωφ. 1877. Τόμ. Α' σ. 256 ἐν σημ.). Ἄλλ' ὁ Knolles καθ' ἣν ἔχω πρὸ ἐμοῦ (ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Βουλῆς) τετάρτην ἐκδόσιν τῆς The general history of the Turkes τοῦ ἔτους 1681 σ. 805 λίαν συγκεχυμένως, ποιούμενος λόγον περὶ τῆς ὑπερασπίσεως τοῦ Σαλμενίκου ὑπὸ τοῦ Θεωμᾶ Παλαιολόγου.

Τὰς δὲ περαιτέρας τύχας τοῦ Γρατίτζα δὲν γινώσκομεν. Καὶ ταῦτα διότι δὲν πρέπει νὰ ταυτίζωμεν τὸν ἀμύντορα τοῦ Σαλμενίκου πρὸς τὸν παρὰ τῷ Σπανδουγίνῳ (Σπανδωνῆ) μνημονευόμενον Παλαιολόγον Griza (Γρίζαν; Γρίτσαν;), ὅστις ὑπερήσπισε κατὰ τοῦ Μωάμεθ τὸ Μουχλι ἐπὶ πεντήκοντα τέσσαρας ἡμέρας, ἐγκαταλιπὼν δ' εἶτα αὐτὸ μετέβη εἰς Βενετίαν, ὅπου ἡ σύγκλητος ἀνέδειξεν αὐτὸν γενικὸν διοικητὴν σύμπαντος τοῦ ἐλαφροῦ ἱππικοῦ μέχρι τοῦ μετὰ βραχὺ ἐπελθόντος θανάτου αὐτοῦ. Ἡ σύγχυσις αὕτη προήλθε τοῦτο μὲν ἔνεκα τῆς ὁμοιότητος τοῦ ἐπωνύμου Γρατίτζα, ὅπερ ἔφερεν ὁ ἀμύντωρ τοῦ Σαλμενίκου κατὰ τὸν Φραντζῆν, καὶ τοῦ ἐπωνύμου Γρίτζα ἢ Γρίτσα τοῦ τοῦ ὑπερσπιστοῦ τοῦ Μουχλίου, τοῦτο δ' ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Σπανδουγίνου κατὰ τὰς ἀρχαιοτέρας αὐτοῦ ἐκδόσεις, ὅπερ εἶχον ὑπ' ὄψιν οἱ μέχρι τοῦδε ἐρευνηταί. Εἶχε δὲ τὸ χωρίον τοῦτο ὡς ἑξῆς: Ora havendo occupato Maometto quasi tutta la Morea, non puotè però mai pigliar Muchi, d'intorno a cui si stette per ispatio di LIII giorni. Percioche essa era di-

καὶ οὐχὶ ὑπὸ τοῦ Γρατίτζα, προσθέται: of whom Mahemet afterwards gave this commendation, That in the country of Peloponnesus he had found many slaues, but neuer a man but him, καὶ ἐπιφέρει, ὅτι this valiant Prince seeing the miserable ruine of his country, and the state thereof utterly forlorne, after he had most notably endured a yeares siege in the castle of Salmenica, got to sea and so arriued in Italie where traouelling to Rome, hee was honorably receiued by Pius Secundus, then Bishof there; who during his life, allowed him a large pension for the maintenance of his state. Πόθεν ἡ ἀκτινότης αὕτη σύγχυσις τοῦ Παλαιολόγου Γρατίτζα καὶ τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου καὶ ἡ εἰς τὸν Μωάμεθ ἀντὶ τοῦ βεζύρου Μαχμούτ ἀπόδοσις τῆς περὶ τοῦ ἀμύντορος τοῦ Σαλμενίκου ῥήσεως, ἡ ἀρχαιοτάτη τῶν ἡμῶν γνωστῶν, δὲν γινώσκομεν. Ἀλλὰ βεβαίως δὲν πρέπει νὰ υποθέσωμεν, ὅτι ὁ Knolles εἶχε ὑπ' ὄψιν τὸν Χαλκοκονδύλην καὶ κερενόησεν αὐτὸν, ἐπειδὴ ἡ πρώτη ἐκδοσις τοῦ Ἀθηναίου ἱστορικοῦ, ἡ τοῦ ἐν Ἐιδελβέργῃ καθηγητοῦ Ἰωάννου Baumbach, ἑλληνοσλὶ μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως, ἐδημοσιεύθη ἐν Γενεύῃ τῷ 1615, πέντε ὄλα ἔτη μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς πρώτης ἐν ἔτει 1610 ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τοῦ Knolles. Ἀλλ' οὐδ' ὁ ἤδη πρὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς συγγραφῆς τοῦ Knolles ἐκδομένος Σπανδουγίνος πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς πηγὴ αὐτοῦ, καθ' ἃ θύνηται νὰ πισθῆ ὁ ἀναγνώστης, παραβιλλων τὸ ἀνωτέρω ἀναγραφέν χωρίον τοῦ Ἀγγλοῦ ἱστορικοῦ πρὸς τὸ κατωτέρω κρατιθέμενον τοῦ Σπανδουγίνου.

fesa da Paleologo di Grizza luomo valorisissimo, di cui egli n'era Signore... Partito adunque che fu Maometto della Morea, il Paleologo Grizza abbandonò Muchi, e se n'andò al Senato Vinitiano, dal quale egli fu amorevolmente ricevuto, et fu fatto Capitan generale di tutti i lor cavai leggieri, mà tosto si morì¹.

Ὁδδεμία δ' ἀμφιβολία, ὅτι ὁ Σπανδουγίνος ποιεῖται λόγον ἐνταῦθα περὶ τῆς ἐν ἔτει 1460 κατὰ τὴν δευτέραν στρατείαν τοῦ Μωάμεθ εἰς τὴν Παλοπόννησον καταλήψεως τοῦ Μουχλίου, ἕπερ οὐκ οἶδαμεν πῶς εἶχε περιέλθει καὶ πάλιν εἰς τοὺς Ἑλληνας μετὰ τὸ 1458, ὅτε εἶχε καταληφθῆ τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Τούρκων, παραδοθὲν εἰς αὐτοὺς εἰρηνικῶς ὑπὸ τοῦ ἐν αὐτῷ ἡγεμονεύοντος Δημητρίου Ἀσάνη².

Πρῶτος δ' ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χωρίου τοῦ Σπανδουγίνου ταῦτίσας τὸν Γραιτζαν τοῦ Σαλμενίκου καὶ τὸν Γρίτσαν τοῦ Muchi ὑπῆρξεν ὁ Hammer, ὅστις καὶ δὲν διέγνω, ὅτι τὸ Muchi τοῦ Σπανδουγίνου εἶνε τὸ Μοῦχλι³.

Ἐπειτα δὲ, μὴ ἀναφερόμενος εἰς τὸν Hammer, ἄνευ τινὸς δισταγμοῦ (δὲν ἀμφιβάλλομεν) ἐταύτισε τὸν Γραιτζαν τοῦ

¹ Τὸ χωρίον παρέθηκε κατὰ τὴν ἔκδοσιν I commentari di Theodoro Spanthigino Cantacuzino τὴν ἐκτυπωθεῖσαν ἐν Φλωρεντίᾳ τῷ 1551 Βιβλ. Α' σ. 44 κ. ε. Πρὸς τὴν ἐκ τοῦ Σπανδουγίνου ἀπορρεῦσασαν Historia della casa Musachia τοῦ Ἰωάννου Musachi παρὰ τῷ Hoff Chroniques Gréco-romanes. Ἐν Βερολίῳ, 1878 σ. 332· ἢ Paliologo Griza abandonò Muglich' era sua et andò al senato, dal quale fù benignamente ricevuto et accettato e fatto capitano generale de tutti lor cavalli leggieri, in breve morì.

² Φραγκτῆ ἔκδ. Βόννης σ. 387, 8 κ. ε.—Βραχὺ χρονικὸν μετὰ Δούκαν ἐκδ. Βόννης σ. 521, 1. Σημειωτέον, ὅτι ὑπάρχουσιν ἄλλα βραχέα χρονικά, ἐν οἷς ἡ πρώτη αὕτη κατάληψις τοῦ Μουχλίου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀνάγεται ἀντὶ τοῦ 1458 εἰς τὸ 1457. Τοιαῦτα εἶνε τὸ τοῦ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει Κουτλουμουσίου κώδικος 227 φ. 279β, τὸ τοῦ Ἰβηρικῶ 829 φ. 278^α, τὸ τοῦ 710 φ. 144β τῆς αὐτῆς μονῆς, τὸ τῆς μονῆς Λεμῶνος 190, τὸ τοῦ Περσίου 938 φ. 103β, τὸ τοῦ Σμυρναίου Β - 51 σ. 46.

³ Hammer Geschichte des osmanischen Reiches. Ἐν Βόδα. 1834. Τόμ. Α' σ. 465. σημ. 8 ἄλλ. μετάφρασις Κροικιδῶ Τόμ. Β' σ. 814 σημ. 2.

Φραντζῆ, μὲ τὸν Γρίζαν τοῦ Σπανδογγίνου ὁ ἀείμνηστος Μουστοξύδης, ὅστις τὸ Muchi μετέγραψεν εἰς Μούκι (ἴσ. Μούλκι), καὶ κατὰ ταῦτα παρεδέχθη, ὅτι ὁ ὑπεραμυνόμενος τοῦ Σαλμενίκου ὁ οὕτω ταῦτισθεὶς πρὸς τὸν ὑπερασπιστὴν τοῦ παρανοηθέντος Μουχλίου ὑπῆρξεν ὁ τυχὼν τῶν ἐν Βενετία τιμῶν υἱὸν δ' αὐτοῦ ἢ ἄλλως συγγενῆ ὑπέλαβε τὸν Θεόδωρον Παλαιολόγον ἐκείνον, ὅστις ἔλαβε μὲν δωρεὰν ἀγρούς τινας ἐν Ζακύνθῳ παρὰ τῆς βενετικῆς πολιτείας τῷ 1488, ἔζη δὲ κατὰ τὸν Βενετὸν ἱστοριογράφον Bembo μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ 1511, ὅτε ἤγαγεν εἰς Βενετίαν ἐκ Ζακύνθου «ἐφ' ὑπηρεσίᾳ τῆς πολιτείας τὴν ὀποίαν ὑπερηγάπα» πεντακοσίους φίλους ἱππεῖς¹. Κατόπιν δ' ἀναγινώσκομεν παρὰ τῷ Ἰωάννῃ Βελούδῳ τάδε· «. . . Θεόδωρον τὸν Παλαιολόγον, ἐπιλεγόμενον Γρίτζαν, ἀναμφιδόλως ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, μαχιμώτατον, καὶ πρῶτιστον ἴσως τῶν Στρατιωτῶν ἀρχηγόν· ὅστις ὑπερασπίζων τόπον τινα, Μούκι (ἢ Μούλκι) ὀνομαζόμενον, ἐνθα ἐδέσποζεν, ἠνάγκασε τὸν ἤδη ἄπασχιν τὴν Πελοπόννησον κυριεύσαντα Μωάμεθ, ἵνα ἐγκαταλείψῃ τὸ φρούριον μετὰ πενήκοντα τέσσαρας ἡμέρας ματαίων ἀποπειρῶν. Ἐπειτα, ἐλθὼν πρὸς τὴν βενετικὴν Γερουσίαν, εὐνοϊκῶς ἐγένετο παρ' αὐτῆς ὑποδεκτὸς, καὶ διωρίσθη γενικὸς ὄλων τῶν φίλων αὐτῆς ἱππέων ἀρχηγός, κατὰ τὴν 18 Ἰανουαρίου 1473. Ἐπειδὴ δὲ ἦτον, οὐ μόνον πολεμικώτατος, ἀλλ' ἔμφρων καὶ λίαν ἐξησηχημένος περὶ τὰ πολιτικά, ἀπῆλθε πολλακίς ὡς Διερμηνεὺς μετὰ βενετικῶν πρέσβεων, πρὸς τὸν Σουλτάνον, καὶ ἐνίοτε αὐτὸς ὡς πρέσβυς. Ἐλαβε παρὰ τῆς Ἀριστοκρατίας τρανὰ δαίγματα ἀγάπης, καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν ἐν Ὀπιτεργίῳ (Ὀδέρτζῳ) Γραμματείαν, ἐξ ἧς

¹ Μουστοξύδου Νέος Ἑλληνομνημῶν σ. 299-300. Σημειωτέον, ὅτι ὁ Μουστοξύδης ποιῆται λόγον περὶ ἀμύνης τοῦ Γρίζα «ἐπὶ δύο καὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας», ἐξ οὗ ἐξάγεται, ὅτι εἶχαν ὑπ' ὄψιν ἄλλην ἐκδοσκὴν τοῦ Σπανδογγίνου καὶ οὐχὶ ἰκαίνην, ἐξ ἧς παρεθέσαμεν ἀνωτέρω τὸ χωρίον, ἐν ᾧ γίνεται λόγος περὶ πενήκοντα καὶ τεσσαρῶν ἡμερῶν.

ἀπελάμβανε δουκάτα ἑτησίως τριακόσια ἐξήκοντα. Ἐτελεύτησε τῷ 1532, ἐν ἡλικίᾳ ὀγδοήκοντα καὶ ἐπέκεινα ἐτῶν, καὶ ἐνσταφιάσθη ἐν τῷ ἐν Βενετίᾳ τῶν Ὀρθοδόξων Ναῶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, μετὰ μεγάλης παρατάξεως¹.

Εὐχαρίστως βλέπομεν ἐκ τούτων, ὅτι ὁ Βελοῦδος δὲν ἐταύτισε τὸν Γραϊτζαν καὶ τὸν Γρίτσαν. Ἄλλ' εἶνε ὁμοῦς λυπηρὸν, ὅτι ἀμαρτύρως μετέδωκε τὰ πλεῖστα τῶν ὑπ' αὐτοῦ γραφέντων περὶ τοῦ Θεοδώρου Παλαιολόγου², ἔτι δὲ λυπηροτέρα εἶνε ἡ σύγχυσις, μεθ' ἧς ἐταύτισεν αὐτὸν πρὸς τὸν Γρίτσαν τὸν ὑπερασπιστὴν τοῦ Μουχλίου, ἐν ᾧ τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα ἀναφέρονται εἰς Θεόδωρον τινὰ Παλαιολόγον, εἴτε ἦτο εὗτος υἱὸς τοῦ Γρίτσα, καθ' ὃ ἀπέδέχετο ὁ Μουστοξύδης, εἴτε μὴ. Ἡ συνταύτισις δὲ αὕτη ἤγαγε καὶ εἰς τὴν μεγάλην ἀνεπιστάσιαν, μεθ' ἧς παρεστάθη ὡς ὑπερασπισθεὶς τὸ Μούκι ἢ Μούλκι, ὀρθότερον Μουχλί, ἦτοι ἀγωνισθεὶς ἐναντὶον τοῦ Μωάμεθ τῷ 1460, ἀνὴρ θανὼν τῷ 1532, ἔστω καὶ ἐν ἡλικίᾳ ὀγδοήκοντα καὶ ἐπέκεινα ἐτῶν. Καὶ ὀγδοηκονταπεντούτη ἂν ὑποθέσωμεν αὐτὸν, εὐρίσκομεν δι' ἀπλουστάτου ὑπολογισμοῦ, εἰς ὃν δυστυχῶς δὲν πρόβη ὁ Βελοῦδος, ὅτι ὁ μαχιμώτατος ἐκεῖνος ἀνταγωνιστὴς τοῦ Μωάμεθ θὰ εἶχε κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ κάστρου, οὐ ἐδέσποζεν, ἡλικίαν δεκατριῶν τὸ πολὺ ἐτῶν.

Τέλος δ' ἐταύτισε τὸν Γραϊτζαν καὶ τὸν Γρίτσαν ὁ κ. Οὐίλιαμ Μίλλερ, προσθεὶς οὕτως ὡς ἐπιλογὸν τοῦ βίου τοῦ ἀμύντορος τοῦ Σαλμανίκου τὴν ἐν Βενετίᾳ ἀρχηγίαν τοῦ φιλοῦ ἱππικοῦ κατὰ τὴν γνώμην προφανῶς τοῦ Μουστοξύδου³.

¹ Ἰωάννου Βελοῦδου «Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ» ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ «Χρυσολογίῳ» Ἔτ. ιε'. 1872. Ἐν Βενετίᾳ σ. 17 κ. ε. Παρατηρητέον, ὅτι ὁ Βελοῦδος ποιεῖται λόγον περὶ ἀντιστάσεως τοῦ Γρίτσα ἐπὶ πενήκοντα καὶ τέσσαρας ἡμέρας, ἔχων προφανῶς ὑπ' ὄψιν ἐκδοσὶν τοῦ Σπανδουγίνου καλλιτέραν τῆς τοῦ Μουστοξύδου, ποιουμένου, ὡς εἶδομεν, λόγον περὶ τεσσαράκοντα καὶ δύο ἡμερῶν.

² Ἄξις λόγου περὶ αὐτοῦ ἔγγραφα ἐξέδωκεν ἔπειτα ἐκ τοῦ Δημοσίου ἀρχείου τῆς Βενετίας ὁ Σάθας (Μνημεῖα Ἑλληνικῆς ἱστορίας Τόμ. Ζ' σ. 20, 21, 45, 58, 188, 144).

³ Οὐίλιαμ Μίλλερ Ἱστορία τῆς ἐν Ἑλλάδι φραγκοκρατίας ἑλλ. μετα-

Ὁ δὲ Σάθης, ὃν εἶδομεν κακῶς ἀναφέροντα εἰς τὸν Μωάμεθ ἀντὶ τοῦ Μαχμούτ τὴν ῥῆσιν περὶ τοῦ Γρίτσα, ἀνεγνώρισε μὲν πρῶτος ὀρθῶς τὸ Μούχλι ὑπὸ τὸν ἐφθαρμένον τύπον Muchi, καίπερ δὲ διαδεχθεὶς τὸν πρῶτον ἐρευνητὴν τῶν κατὰ τοὺς Ἑλληνας ἐν τῇ Δύσει στρατιώτας Βελοῦδιον καὶ κατὰ πολὺ ἐν ταῖς τοιαύταις ἐρευναῖς ὑπερακοντίσας αὐτὸν, δὲν ἐπραγματεύθη εἰδικώτερον τὸ ζήτημα περὶ Γραΐτζα καὶ Γρίτσα. Ἀλλὰ παρέσχεν ὁμοῦς ἄλλην μεγάλην ὑπηρεσίαν, λύουσάν τὸ ζήτημα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ὑφ' ἡμῶν εὑρεθεῖσαν ἐπιστολὴν τῶν ἀρχείων τοῦ Μεδιολάνου. Ἐἶνε δὲ αὕτη ἡ ὑπηρεσία ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοσίς τῆς ἐν τῷ ἰταλικῷ κώδικι 881 τῆς ἐν Παρισίοις Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης πολὺ μᾶλλον ἐπιμεμηλημένης διασκευῆς τῆς συγγραφῆς : Σπανδουγίνου *De la origine deli imperatori ottomani*¹. Ἐν τῇ διασκευῇ ταύτῃ πλὴν ἄλλων τινῶν λεκτικῶν καὶ περὶ τὴν γραφὴν διαφορῶν ἀπὸ τοῦ ἤδη ἀνωτέρω κατὰ τὴν ἐκδοσὶν τῆς Φλωρεντίας παρατεθέντος χωρίου τοῦ Σπανδουγίνου εὐρίσκομεν τὸ μὲν ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ πολιορκούμενον κάστρον καλούμενον ὀρθῶς Muchi, ἧτοι Μούχλι, τὰς δὲ ἡμέρας τῆς πολιορκίας ὀριζομένας εἰς πεντήκοντα καὶ τέσσαρας², καὶ τὸ κυριώτατον, τὸν ἀμύντορα τοῦ Μούχλιου καλούμενον διὰ τοῦ πλήρους αὐτοῦ ὀνόματος *Andrea Paleologo di Grizza*³. Ἀφ' ἐτέρου δ' ἐν τῇ ἐκ τῶν ἀρχείων τοῦ Μεδιολάνου ἐπιστολῇ ὁ ἀμύντωρ τοῦ Σαλμενίκου ὑπογράφεται Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος. Οὕτω καθίσταται φανερόν καὶ ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἄλλος ὁ Γραΐτζας καὶ ἄλλος ὁ Γρίτσα. Ἴσως δὲ μάλιστα, βλέποντες τὸν δεῦτερον καλούμενον παρὰ τῷ Σπανδουγίνῳ οὐχὶ ἀπλῶς *Grizza*, ἀλλὰ *di Grizza*, θὰ ἐδικαιούμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐκαλεῖτο οὕτως ἀπὸ τόπου τινὸς ὀνομαζομένου Γρίτσα ἢ Γρίτζα

φράσεως Σπυρ. Η. Λάμπρου Τόμ. Β' σ. 172. Σημειωτέον, ὅτι ἐν τῇ μεταφράσει μου ταύτῃ ἐτόνισα Σαλμενικόν, ἐπόμενος τῷ Φραντζῆ.

¹ Σάθα Μνημεια Ἑλλην. ἱστορίας. Ἐν Παρισίοις. 1890 τόμ. Θ' σ. 185 - 261.

² Ὡς ἔχει ἡ ἐκδοσίς τῆς Φλωρεντίας καὶ ἀνυγράφει ὁ Βελοῦδιος.

³ Σάθα ἐνθ' ἀν. σ. 157, 41 κ. ε.

καὶ ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἐπωνυμία τοῦ Ἀνδρέου Παλαιολόγου ἦτο Γριτζιώτης ἢ Γριτσιώτης, καίτοι σήμερον οὔτε χωρίον τι τῶν χωρῶν τοῦ παλαιοῦ τοῦλάχιστον ἑλληνικοῦ βασιλείου¹ οὔτε οἰοσδήποτε συνοικισμὸς² φέρει τοῦτο τὸ ὄνομα.

Οὕτως ἔχομεν καὶ Νικηφόρον Παλαιολόγον Δούκαν, Μαλάκην³, Ματθαῖον Παλαιολόγον Σγουρομάλλην⁴, Γεώργιον Παλαιολόγον Διζούπατον⁵, Δημήτριον Παλαιολόγον Φακρατῆν⁶, Ἀλέξιον Παλαιολόγον Ἑξαμπλάκωνα (Τζαμπλάκωνα), τὸν πενθερὸν τοῦ Φραντζῆ⁷, Μανουῆλ καὶ Μάρκον Παλαιολόγον Ἰαγρον (Ίαγαριν) καὶ ἄλλους. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ εἶχεν, ὡς γνωστὸν, καὶ τὸ ἐπώνυμον Δραγάσης ἀπὸ τοῦ οἴκου τῆς μητρὸς. Καὶ ἦσαν μὲν τὰ τοιαῦτα παρωνύμια ἀνδρῶν ἐπωνυμουμένων Παλαιολόγων εἰλημμένα εἴτε μητρόθεν εἴτ' ἐκ κηδεστίας εἴτ' ἐξ ἄλλου τινὸς λόγου πρὸς διάκρισιν ἀπὸ ἄλλων Παλαιολόγων, ἀλλ' ἐνίοτε δὲν ἐγένετο πιθανῶς χρῆσις ἐπίσημος τοῦ παρωνυμίου. Οὕτως ὁ Γραιτζας ὑπεγράφετο μὲν ἀπλῶς *Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος*, τοῦ λόγου δὲ ὄντος περὶ αὐτοῦ ὁ μὲν Χαλκοκονδύλης λέγει ἀπλῶς *Παλαιολόγος ἦν τοῦνομα*⁹, ὁ δὲ Φραντζῆς *Παλαιολόγος τις λεγόμενος τὸ ἐπίκλην Γραιτζας*¹⁰. Καὶ βεβαίως μὲν ἐξάγεται ἐκ τοῦ τοιούτου χα-

¹ Ἴδε *Χωμτσιανοῦ* Στρατιωτικὰ ἀποτελέσματα τῆς γενικῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν 27 Ὀκτωβρίου 1907. Ἐν Ἀθήναις, 1909 σ. 447.

² Ἴδε τὴν ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν «Συλλογὴν τῶν περὶ δήμιον καὶ κοινοτήτων κειμένων διατάξεων». Ἐκ τοῦ Ἑθνικοῦ τυπογραφείου. 1913. Ἡ δημοσίαισις αὐτῆς πρέπει ν' ἀ συμπληρωθῇ δι' ἀλφειδικτικοῦ πίνακος.

³ Νέου Ἑλληνομνήμωνος Τόμ. Δ', 1907, σ. 182.

⁴ Αὐτόθι σ. 183.

⁵ Εἰς τοῦτον ἀπευθύνεται ἐπιστολὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Καλλιέστου ἐν τῇ Παρισιακῇ κώδικι 2966. Ἴδε *Orient Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*. Ἐν Παρισίοις. 1888. Τόμ. Γ' σ. 75 κ. 4.

⁶ *Predelli Commemorials* X, 16. c. 18¹.

⁷ Φραντζῆ ἐκδ. Βόννης σ. 191, 8 κ. 4.

⁸ Αὐτόθι σ. 153, 4. 156, 18. 205, 15.

⁹ Λαονίκου Χαλκοκονδύλη ἐκδ. Βόννης σ. 181, 8.

¹⁰ Φραντζῆ ἐκδ. Βόννης σ. 409, 16.

ρακτηρισμοῦ τοῦ Φραντζῆ, ὅτι ὁ Γραιτζας δὲν ἀνήκεν εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν οἶκον, ὡς οὐδὲ ἄλλοι πολλοὶ τῶν Παλαιολόγων, καθ' ἃ ὀρθῶς παρατήρησεν ἤδη ὁ Finlay¹. Ἀλλὰ δὲν ἔχει οὗτος δίκαιον λέγων, ὅτι τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα ἦτο τὸ Γραιτζας καὶ οὐχὶ τὸ Παλαιολόγος². Ἐπ' ἰσχύος δὲ οὐ μόνον ἀμάρτυρος, ἀλλὰ καὶ παντελῶς ἀστήρικτος εἶνε ἡ εἰκασία τοῦ Horf³, ὅτι ὁ Γραιτζας ἦτο γασμοῦλος, ἦτοι ὅτι ἀνήκεν εἰς τοὺς φραγκομιγεῖς τῶν Πελοποννησίων.

Ὁ ἐκ τῆς ζήτητος διαφορᾶς τῶν προωνυμίων τοιοῦτος σαφῆς χωρισμὸς τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου Γραιτζα καὶ τοῦ Ἀνδρέου Παλαιολόγου Γρίτσα ἀπαλλάσσει ἡμᾶς τῆς μεγάλης δυσκολίας, ἣν ὄφειλον νάντιμετωπίσωσιν οἱ ταυτίζοντες τοὺς δύο ἄνδρας. Πράγματι, ἂν ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν εἶχομεν ἄνδρα, λίαν δυσξυμβίβαστον θὰ ἦτο νὰ φαντασθῶμεν αὐτὸν ἡσπάζοντα ἢ φρουραρχοῦντα κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον δύο κάστρων οὕτως ἀπεχόντων ἀπ' ἀλλήλων ὅσον τὸ Σαλμενίκον πλησίον τῶν Πατρῶν καὶ τὸ Μουχλι πλησίον τῆς Τριπόλεως. Καὶ ἡ χρονικὴ δὲ σχέσις τῆς ἀμύνης τοῦ τε Σαλμενίκου καὶ τοῦ Μουχλίου ὑπὸ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἀνδρὸς θὰ ἦτο δυσεξήγητος. Ἀφ' οὗ κατὰ τὸν Σπανδουγῖνον ὁ ἀμύντωρ τοῦ Μουχλίου διεσώθη εἰς Βενετίαν, προφανῶς ἐπὶ ὄροις ἐγκαταλείψας τὸ κάστρον, ἔπεται, ὅτι ἡ ἀμυνα τοῦ Σαλμενίκου θὰ εἶχε προηγηθῆ τῆς τοῦ Μουχλίου, ἣτις λέγεται διαρκέσασα σχεδὸν δύο ἔλους μῆνας, καὶ θὰ παρίστατο ἀνάγκη νάνατρέψωμεν ὄλην τὴν ἄλλως γνωστὴν ἐπαλληλίαν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ στρατειῶν τοῦ Μωάμεθ. Οὐδὲ θὰ ἦτο δ' ἄλλως πιθανὸν νὰ δεχθῶμέν ποτε, ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἤθελον ἀφήσει τὸν ἀμύντορα τοῦ Σαλμενίκου νὰ μεταβῆ ἀνενό-

¹ History of Greece ἐκδ. Tuzer, Ἐν Ὁξωνίῳ 1877. Τόμ. Δ' σ. 266 σημ. 1.

² Ἀὐτῶν: The family name of the gallant leader of this heroic band was Graitzas, not Palaeologos.

³ Geschichte Griechenlands ἐν τῇ τοῦ Ersch καὶ Gruber Allgemeine Encyclopädie Τόμ. 86 σ. 181.

χλητος εἰς τὸ Μοῦχλι, ἅπως ἀναλάβῃ νέαν μακρὰν ἀμυναν, καὶ μάλιστα μετὰ ἐν ἔθρον ἔτος ἀμύνης τοῦ Σαλμενίκου, ὅτε πλέον ἢ λοιπὴ Πελοπόννησος ἦτο ὑποταγμένη καὶ ὁ Μωάμεθ εἶχε πρὸ πολλοῦ ἀπέλθει ἐκεῖθεν, ἀφελὲς ἐν αὐτῇ ὡς ὑπαρχον τὸν Ζαγανόν. Τοιαῦται αἱ ἀλληλένδετοι καὶ ἀδιάλυτοι δυσκολίαι, ἃς ἤθελεν ἐπιφέρει ὁ ταῦτισμὸς τῶν δύο ἀνδρῶν.

Περιοριζόμενοι κατὰ ταῦτα εἰς τὸν Γραίτζαν ὡς μόνου τοῦ Σαλμενίκου ἀμύνορα, βλέπομεν αὐτὸν ἀπευθύνοντα πρὸς τὴν δούκισσαν Μεδιολάνου τὴν ἀνωτέρω ἐκδοθεῖσαν ἐπιστολὴν. Γέγραπται δὲ αὕτη Ὀκτωβρίου α' ἄνευ δηλώσεως τοῦ ἔτους. Ἀλλὰ τὸ λείπον τοῦτο ἔτος εὐκόλως δύναται νὰ ἀναπληρωθῇ, ἐπειδὴ γινώσκομεν, ὅτι ἡ ἐπὶ ἐν ἐν συνόλῳ ἔτος παραταθεῖσα κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Χαλκοκονδύλη ἀμυνα τοῦ Σαλμενίκου ἤρχισε τὸ ἔαρ τοῦ 1460, ὅτε κατέβη εἰς τὴν Πελοπόννησον ὁ Μωάμεθ. Ἄρα ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη τῇ 1 Ὀκτωβρίου τοῦ αὐτοῦ ἐκείνου ἔτους. Ἀλλὰ τίς ἦτο ἡ δούκισσα, εἰς ἣν ἀπηυθύνετο ὁ Παλαιολόγος Γραίτζας, καὶ διὰ τί ἔγραφε πρὸς δούκισσαν καὶ οὐχὶ πρὸς δούκα; Ἐκ τῆς ἱστορίας γινώσκομεν, ὅτι ὁ Μούκιος Ἰακωμοῦτσος Ἀττένδολος ὁ ὑπηρετήσας ὡς νικηφόρος σπεύραρχος (condottiere) μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ἀνδρῶν τοὺς Φλωρεντίνους ἐναντίον τῆς Πίσσης, τοὺς πάπας Νικόλαον Γ' καὶ Ἰωάννην ΚΓ', ἰδίως δὲ τὴν ἀρχουσαν τῆς Νεαπόλεως Ἰωάνναν τὴν Ἀνθηγαυὴν καὶ ἔνεκα τῆς ὀρμῆς ἐπονομασθεὶς Sforza, ἦτοι βιαστής, ὑπῆρξε πατὴρ τοῦ Φραγκίσκου ἐκείνου, ὅστις, διὰ πολλῶν νικῶν παρευδοκιμήσας τὸν γεννήτορα, ὠνομάσθη μὲν σημαιοφόρος (gonfaloniere) τῆς ἐκκλησίας ὑπὸ τοῦ πάπα, ἔλαβε δὲ παρ' αὐτοῦ τὴν μαρκιωνείαν τοῦ Ἀγκῶνος καὶ κατώρθωσε νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὸν δούκα Μεδιολάνου Φίλιππον Μαρίαν Βισκόντην ὡς γαμβρὸς ἐπὶ τῇ θυγατρὶ Βιάγκκα Μαρία, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπωφεληθῇ τὰς μετὰ τὸν ἐν ἔτει 1447 θάνατον αὐτοῦ ἀνωμαλίας, ὅπως διαδεχθῇ αὐτὸν ὡς πρῶτος ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Σφόρτσα δούξ τοῦ Μεδιολάνου. Ὁ Φραγκίσκος

λοιπὸν οὗτος εἶνε γνωστὸν ὅτι ἤρξε μέχρι τοῦ 1466, διεδέχθη δὲ αὐτὸν ὁ τυραννικὸς καὶ ἀσελγὴς πρωτότοκος υἱὸς Γαλεᾶτσος Μαρίας, ὅστις, ἐξερεθίσας τὸ μῖσος τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀρχομένων, ἐφρονεύθη τῇ 26 Δεκεμβρίου 1476. Κατὰ ταῦτα ἐν ἔτει 1460, ὅτ' ἐγράφη ἢ ἐπιστολὴ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου Γρατίτζα, ἐδούκευεν ὁ Φραγκίσκος Σφόρτσας, δούκισσα δὲ, εἰς ἣν ἀπευθύνεται ἡ ἐπιστολὴ, εἶνε ἡ Βιάγκα Μαρία. Ἀλλὰ διὰ τίνα λόγον ὁ Γρατίτζας ἀπευθύνεται πρὸς αὐτὴν τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1460 καὶ οὐχὶ πρὸς τὸν σύζυγον αὐτῆς, τὸν δούκα; Τὴν λύσιν τοῦ φαινομένου τούτου αἰνίγματος παρέχουσι, καθ' ἃ νομίζω, τὰ πρὸ ὀλίγου ἐν ἔτει 1459 συμβάντα ἐν Ἰταλίᾳ. Βραχὺν χρόνον μετὰ τὸν ἐν ἔτει 1458 θάνατον τοῦ πάπα Καλλίστου Γ' καὶ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Πίου Β' (Πικκολόμνη) ὁ νέος πάπας, παρορμώμενος ὑπὸ τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος πρὸς ἐπιχειρήσιν σταυροφορίας ἐναντίον τῶν Τούρκων, εἶχε συγκαλέσει, ἀρχομένου τοῦ Ἰουνίου 1459, τὴν ἐν Μαντούῃ σύνοδον, εἰς ἣν ἐμελλον νὰ ἐκτεθῶσι τὰ πρὸ τῶν Τούρκων δεινὰ εἰς τοὺς παρευρεθησομένους ἀντιπροσώπους τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων, ὅπως ληφθῶσιν αἱ προσήκουσαι ἀποφάσεις περὶ τῆς σταυροφορίας ἐκείνης, περὶ ἧς πολλαὶ ἐδόθησαν ἐπαγγελίαι, ὧν ἐλάχισται ἐξετελέσθησαν. Μεταξὺ δὲ τῶν ὀλιγωτέρων ἢ κατὰ τὰς προσδοκίας παραστάντων ἡγεμόνων ἦτο καὶ ὁ δούξ Μεδιολάνου Φραγκίσκος, ὅστις καὶ ἀνεδείχθη τῶν θερμοτέρων ὑπερμάχων τῆς ἐναντίον τῶν Τούρκων ἐκστρατείας. Προηγῆθη δ' αὐτοῦ ἐν τοῖς πρώτοις σπεύσασα τὸν Μάιον 1459 καὶ ἐπὶ τίνα χρόνον διατρίψασα ἐν Μαντούῃ ἡ σύζυγος Βιάγκα¹. Ἐν Μαντούῃ ἐξετέθησαν πρὸ τοῦ πάπα αἱ παρακλήσεις καὶ αἱ ἀξιώσεις τῶν παρὰ τῶν Τούρκων πασχόντων ἢ ἀπειλουμένων, ἐν τοῖς πρώτοις δὲ προσῆλθον οἱ ἐκ Πελοποννήσου ἀπεσταλμένοι. Καὶ εἶχε μὲν ἤδη πρὸ τῆς ἐν Μαντούῃ συνελεύσεως συναινέσει ὁ Πίος εἰς

¹ *Pastor Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance*. Freiburg in Breisgau. 1889 Τόμ. Β' σ. 49.

τὴν ἀποστολὴν εἰς τὴν χερσόνησον Γάλλου τινὸς Γεράρδου, ὅς-
 τις ὑπισχνεῖτο νὰπέλθῃ αὐτῶσε μετὰ τριακοσίων ἀνδρῶν, ἀλλ'
 οὗτος ἀπεδείχθη καρδοσκοπὸς ἀπκταιῶν. Μετὰ δὲ τὴν ἀπό-
 τυχίαν ἐκείνην προτιμωμένης ὑπὸ τοῦ Πίου τῆς ἀντι ἀτάκτων
 ομάδων ἀποστολῆς μισθοφόρων ἐπισήμως ἐν Ἰταλίᾳ στρατο-
 λογουμένων, ἀπεφασίσθη ἡ εἰς τὴν Πελοπόννησον ἀποστολὴ
 τριακοσίων μέχρι πεντακοσίων ἀνδρῶν. Ἀλλὰ μόνον τριακῶσιοι
 συνήχθησαν, ὧν διακοσίους μὲν συνέλεξεν ὁ Πίος ἐν τῇ μαρκιω-
 νείᾳ τοῦ Ἀγκῶνος διὰ τοῦ Μινωρίτου μοναχοῦ Ἰακώβου τοῦ
 Πικεντίνου, οἱ δὲ λοιποὶ, ὡς ῥητῶς μαρτυρεῖται, ἐστρατολογή-
 θησαν ὑπὸ τῆς Βιάγκας Μαρίας¹. Τούτων δ' ἀρχηγὸς ἦτο ὁ
 Ἰωάννης Τεκρέμας (de Crema), ὃν δὲν γινώσκουμεν ἄλλοθεν,
 ἀλλὰ περὶ οὗ γίνεται λόγος ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Γραίτζα καὶ
 ἐν τοῖς ἐνταῦθα παρατιθεμένοις ἐγγράφοις τοῦ αὐτοῦ ἀρχεῖου
 τοῦ Μεδιολάνου.

1*:

[Illustriss]ima et clarissima domina ducissa Mediolani etc.
 Dopo la servile et [re]verente raccomandatione supplico ala
 tua Sublimitade che da quella [h]ora che a salvamento qua
 gionse il nobilissimo et Illustrissimo homo misser [J]annone
 da Crema cavalieri, havemo conosciuto il beneficio et agiuto-
 rio che ne ha facto la tua sublimitade insieme col beatissimo
 et sanctissimo patre al mio signore despoti et ali christiani
 di questo paese, per il quale tutti li christiani del nostro luo-
 gho sonno come servi sottoposti a l'obediENZA di l'excelsissimo
 nostro signore duca et di la tua sublimitade, et maximamente
 perchè la tua altitudine ha mandato uno tale homo quale è

¹ Georg Voigt Enea Silvio de' Piccolomini als Papst Pius der Zweite
 und sein Zeitalter. Ἐν Βερολίνοι. 1863. Τόμ. Γ' σ. 57. Henri Vast Le cardinal
 Bessarion. Ἐν Παρισίους 1878 σ. 236. Pastor ἐνθ' ἀν. σ. 49 κ. ε. Κορία πηγὴ περὶ
 τῶν ἐν Μαντοῦν καὶ τῶν κατόπιον γεγονότων εἶνε τὰ τοῦ Πίου Β' Commentarii
 Βιβλ. Γ' σ. 62-75. Πρβλ. Waddingius Annales Minorum XIII, 117 κ. ε.

* Archivio di Stato, Potenze estere, Grecia. Τὸ ἐγγράφον εἶνε ἐχθαρ-
 μένον ἐνιαχοῦ ὑπὸ τοῦ χρόνου.

Miss. Jannone, il quale ha dimostrata una si facta servitù et sollicitudine et studio in questa nostra regione, che la sua virtù et bisogno et generosità ha facta tanta utilitate quanta se hauesse havuta seco grande multitudinē de homini. Et perchè noi non potemo [per] scriptura significare ala tua celsitudine li valerosi facti di questo homo, solamente questo ne referemo, ch'el se portato generosamente. Oltra a queste cosa infino da quel tempo che gionse da noi il dicto gentilomo cavaliere, io detti in sua potestate me medesimo et tutte le mie cose che me usasse come servo de la tua sublimitade, la qual cosa manifesterà etiandio più chiaramente il dicto Jannone cavaliere ala tua celsitudine. insieme con la servitute et dispositione..... io ho verso la tua altitudine. Et per questo non ne scrivo..... Questo solamente ve dico, che infine da l'anno..... sonno servo di la tua sublimità come Miss. Jannone ve [declare]rà et sonno apparecchiato a li comandamenti et piaceri de [la tua] celsitudine, la quale dio Jesu conserve in longo tempo. Ex die quarto augusti.

Servus et amicus tuae Sublimitatis

Nicolaus Rhallis Jsses.

20

[Illu]strissimae et clarissimae Dominae Dominae Dussisae Mediolani etc..... Blancae.

2*.

Ill. mo atque ex. mo domino fratri et amico singulari domino Thome in Christo deo pio despoti Paleologo Purpurogenito.

Reddite sunt nobis ex.^{te} tue littere omni ornatu et elegantia non minus quam singulari quodam in nos amore et caritate plenissimae, quibus et ex his quas nobis insuper sublimitatis tue nomine vir mag.^{cus} dominus Johannes Rhallis Jsses imperii vestri familiaris ac domesticus et spectabilis dominus Zeno de Crema miles auratus in hoc suo ad nos adventu prudentissime atque accuratissime attulerunt, abunde didicimus quo loco et statu fuit res dicionis et regni vestri, multa etiam adiecit ipse dominus Johannes vir profecto magni et excel-

* Archivio di Stato. Reg. delle Missive n. 50, fo 94 r, anno 1460-1462.

lentis ingenij ac prudentie ex.^{te} tue nomine magno quidem studio et diligentia ut facile perspexerimus ingentem sublimitatis tue in nos animi affectum non minusquam clarissimas animi et corporis sublimitatis tue dotes. Que omnia tam grato
 5 et iucundo animo accepimus ut maiore dici non posset et proinde fraternitati tue immortales habemus gratias. Quod vero res vestre in id discriminis et periculi adducte sint dolemus profecto et vehementer angimur animi tum vestra tum totius christiane religionis causa. Nihilque est adeo extremum
 10 quod non perpeti cuperemus pro ipsa fide et religione defendenda si aliorum et principum et potentatum ad id voluntas par viribus esset, sed speramus prope diem fore et ipsa favente divina misericordia optimoque ac felici ductu et patrocinio pi-
 15 entissimi summi pontificis et italorum potentatum presidio ut rebus istius orientalis Grete afflictis salubriter consulatur et impiis infidelibus debita supplicia reddatur, in quo certe nos pro virili nostra quantum facultates et vires status mei prae-
 20 stare poterunt statuimus nusquam defuturos. Quod denique adventus ad istas partes vestras ipsius equitis aurati d. Zanonis de Crema tanto gaudio vobis fuerit et tantum fructus et praesidij, vobis attulerit, fuit certe nobis gratissimum, quamquam non ea praesidia aut commoda afferre potuerit
 25 quae et praesens vestra necessitas postulat et nos summo-
 30 pere cuperemus, quicquid tamen fecerit ex summa caritate et devotione nostra profectum est, quippe qui nedum in his, quae minima sunt sed longe maioribus excellentie tue obsequi vellemus, quae sibi nimirum persuadere potest nos nostraque omnia ad omnem voluntatem, commodum et amplitudinem sublimitatis tue fore paratissima, quemadmodum longioribus
 30 verbis quam epistula explicari possent cum memorato domino Johanne ad celsitudinem tuam redeunte usi sumus ad cuius relata nos referimus.—Felix valeat eadem sublimitas tua et nobis rebusque omnibus nostris pro arbitrio utatur. Mediolani die II octobris. MCCCCLX.

Signat.

Christoforus C.

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
 ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

3*.

Nobili et mag.^{co} amico singulari domino Nicolao Rhalli Isse.

Non possemus litteris satis aut sermone explicare quo gaudio et leticia nos affecerunt humanissime quidem et suavissime littere tue et ea insuper quae nomine tuo vir spectabilis atque insignis eques auratus dominus Zeno de Crema in hoc suo ad nos reditu prudenter et accurate nobis retulit. Debemus autem multum humanitati tue quod in suscipiendo ipso domino Zenone nostri amore tanta liberalitate et munificentia cum amplexus fueris in quo profecto modum excessisti cum plura nobis et jll.me consorti nostre tribueris et 10 tribuis quam mereamur, ex quo jugentes tibi agimus gratias. Quod vero ipsius domini Zenonis in istis partibus praesentia et opera usui vobis et rebus vestris fuerit jucundum nobis fuit tametsi scimus illum implere nequivisse ea quae debiti et officij nostri essent, et quae praesens temporum conditio et 15 necessitas postulant. Quicquid autem ab eo factum est ex jugenti caritate summoque affectu nostro est profectum, sed si facultas voluntati nostrj par esset, jam esset rebus afflictis istius orientalis Gretie salubriter consultum. Speramus tamen fore et ipsa divina favente clementia felicique ductu pientis- 20 simi summi pontificis et aliorum potentatum jtalorum ut res christianorum fidelium ab jmpiiis jnfidelibus iam tandem liberentur et ipsi jnfideles meritas dent poenas. Quod vero atinet ad epistule tue responsum ut paucis perstringamus ea est humanitas clarissimaque virtus tua taleque est meum in 25 te studium ut jam nihil sit quod tibi cupere non profiteamur, quod si opera nostra tibi opus fuerit omnia tibi ex toto corde pollicemur quae a nobis praestari possint quemadmodum ipsi domino Zenoni latius respondimus. Sis felix et nostri memoriam serves ut nos tui simus semperque erimus. 30

Datum Mediolani III octobris 1460.

Signat
Cichus.

Τῶν τριῶν τούτων ἐπιστολῶν ἡ πρώτη, ἣτις εἶνε μετάφρασις

* Archivio di Stato. Reg. delle Missive n° 50, fo 95, anno 1460 (1462).

ἐκ τῆς ἐλληνικῆς σύγχροнос τῷ πρωτοτύπῳ, γενομένη ἐν τῷ δουρικῷ γραφεῖῳ, φέρει τὴν ὑπογραφήν τοῦ Νικολάου. Ῥάλη Οἰση, αὐτοῦ ἐκείνου, εἰς ὃν ἀπευθύνεται ἡ τρίτη. Ἀνήκει δὲ οὗτος εἰς οἶκον καὶ ἄλλως γνωστὸν. Οὕτω γινώσκομεν τὸν Μιχαήλ Ῥαοῦλ (= Ῥάλην) Οἰσην, ὃν ὁ Φραντζῆς λέγει πρῶτον ἄρχοντα τοῦ οἴκου τοῦ δεσπότη Θωμᾶ¹, τὸν Μανουήλ Ῥαοῦλ Οἰσην², τὸν ἐν τῇ ὑπ' ἄρ. 2 ἀνωτέρῳ ἐπιστολῇ μνημονευόμενον Ἰωάννην Ῥάλην Οἰσην καὶ πιθανῶς Κωνσταντῖνον Οἰσην τινα μαγίστορα³. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Νικόλαος Ῥάλης Οἰσης εἶνε γνωστὸς εἰς ἡμᾶς ἐξ ἐλληνικῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Φραγκίσκον Σφόρτσαν, φερομένης καὶ τὴν σφραγιδα αὐτοῦ, ἣν ἐξεδώκαμεν ἐκ τῶν ἀρχείων τοῦ Μεδιολάνου⁴ καὶ ἐπαναλαμβάνομεν ἐνταῦθα ὡς συντελοῦσαν καὶ αὐτὴν εἰς τὴν διαφώτισιν τῶν σχέσεων τῶν ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τοῦ Μωάμεθ ἀγωνιζομένων πρὸς τὴν ἐν Μεδιολάνῳ αὐλήν.

Τῷ ὑψηλοτάτῳ ἐκλαμπροτάτῳ κίριῳ κω σφόρτζα δουκα μεδιόλανόν αὐθέντην κρεμόνας παδίας καὶ ἐξῆς.

Ἵψηλότατε ἐκλαμπρότατέ μοι αὐθέντα^N καιριε μετὰ τὴν δουλικὴν

προσκοισιν ἀναφέρω τί ἐκλαμπροτιτη σοῦ ἐπροενεφερον μοιάν καὶ δευτερὰν φοραν κατα το δουλικον μου χρεος καὶ νῆν πάλην εὔροντός τὸν ἐδεσιμότατον ἐπεισκοπον τὸν πρέσβην της ἐκλαμπρο^T σοῦ παλὴν ἀναφερο καὶ ππρακαλω οριζομεν οσ υποχηριδς αὐτης το αποδέχεσαι να

¹ Φραντζῆ ἐκδ. Βόννης σ. 161, 22 ἐν συνδυασμῷ πρὸς σ. 426, 2 ὅπου καλεῖται Ῥαοῦλ Μιχαήλ ὁ Ἰσης. *Sprachekunde* παρά τῷ Σάθθα ἐν Μνημαῖσις ἐλληνικῆς ιστορίας Τόμ. Θ' σ. 161, 14. — Νέου Ἑλληνομνημῶνος Τόμ. Ι' σ. 275. — Ἀντωνίου Χατζῆ Οἱ Ῥαοῦλ, Ῥάλ, Ῥάλαι (1080-1800). Kirchhain, 1909 σ. 50 κ. 4.

² Σπυρ. Η. Λάμπρου Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά Τόμ. Β' σ. 274 ἐν τῇ ἐπιγραφῇ, σ. 254, 25. 260, 27.

³ Αὐτόθι: Τόμ. Β' σ. 180, ὅπου πιθανῶς ἡ τελευταία δυσξέμεδλητος λέξις εἶνε Οἰσης.

⁴ Νέος Ἑλληνομνημῶν Τόμ. Α', 1906 σ. 427. Ὀλίγη πρότερον εἶχεν ἐκδώσει τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ἄνευ τῶν ὀρθογραφικῶν λαθῶν, περὶ αὐτῆς ἔχον, ἔκ. Ἀ. Σκιαῆς ('Ὁ ἀληθὴς χαρακτήρ τοῦ λεγομένου γλωσσαϊκοῦ ζητήματος. Πρακτικὰ τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Ἑθνικοῦ πανεπιστημίου. Ἐν Ἀθήναις, 1904. σ. 163). Εἶτα δ' ἐξεδόθη καὶ ὑπὸ τοῦ κ. Ἀντ. Χατζῆ ἐνθ' ἄν. σ. 88.

το δουλέδο καθά ποχιριός και τρι¹ πειστός της υψηλοτι σου και ενε-
καιν του^τ θελο^τ έχη εις μεγάλην μου έδεργείαν¹ πλατιτερα ουδεν ανα-
φρα^ε έπει θελι διλ^ο τη υψηλο^τ σου περι εμο^υ ο έδεσιμοστατός έπεισκο-
πος σσόν τόν ενεθηκα και έσ^α δου^λ σου αναφέρω^ν νή κς^ε ο^υ θε^ς πειοίσι
τη υψηλ^ττι σου πο^λ χρόνον

Ίουλιου κε

Ο δου^λ και τρι¹ πειστός
της υψηλοτι σου Χι^κ ο ράλης.

Αί δε υπ¹ αρ. 2 και 3 ανωτέρω εκδοθείσαι επιστολαί κί υπο-
γεγραμμένα υπ¹ του διευθύνοντος τ¹ δουκικόν γραφείον Chri-
stophorus Cichius απευθύνονται υπ¹ αυτου του δουκός Φραγ-
κίσκου, καθ¹ α γίνεται δήλον εκ της υπ¹ αρ. 3 στ. 11, όπου
μνημονεύεται ή σύζυγος αυτου, ήτοι ή Βιάγκκα Μαρία.

Έκ των τριων εκείνων επιστολων βλέπομεν, όπόσον ευγνώ-
μονες ήσαν οι έν Πελοποννήσῳ επί τη αποστολή του Τεκρέμα,
ο^υ ανομολογο^υσι την γενναιότητα. Και βλέπομεν μ¹ν το^υτον έν
τοις λατινικ^{ις} έγγραφο^{ις} καλούμενον Ζενο, αλλά δ¹ν πρέπει
νά νομισθ¹, ότι ονομάζετο Ζήνων, ε¹να δ¹ ο λατινικός ο^υτος τύ-
πος μάλλον μεταγραφ¹ του ιταλικου Zannone (Giannone), ως
ονομάζεται ο Τεκρέμας έν τῷ υπ¹ αρ. 1 έγγραφ¹. Έκαλειτο
κατά τα^υτα πράγματι Ίωάννης, ως ονομάζει αυτον έν τη πρ¹ς
την Βιάγκκα Μαρίαν επιστολή ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος
Γραΐτζας. Ο^υτος λέγεται έν τη 2 και 3 επιστολή επιστρέφας
εις Μεδιόλανον. Συνωδε^υετο δ¹ και υπ¹ του Ίωάννου Ράλη
Οισή¹. Σκοπός δ¹ της εις Μεδιόλανον μεταβίσεως αυτων ήτο
προφαν¹ως ή εκτέλεσις εντολής του Θωμά Παλαιολόγου και
των Πελοποννησιων χάριν αιτήσεως νέας γενναιοτέρας επικου-
ρίας παρ¹ του οίκου Σφόρτσα. Έν τοιούτῳ δ¹ πνεύματι μετά
και έκφράσεων ευγνωμοσύνης και θαυμασμο^υ δια την παρα-
σχεθείσαν υπ¹ του Τεκρέμα βοήθειαν ήτο γεγραμμένη και επι-
στολή τις του Θωμά Παλαιολόγου πρ¹ς τον Φραγκίσκον Σφόρ-

¹ Ο^υτος ήτο υίός Γεωργίου Παλαιολόγου Ράλη, ως εξάγεται εκ άλλης επι-
στολής έν το^{ις} αυτο^{ις} αρχείο^{ις} του Μεδιολάνου, ήν θέλομεν εκδ¹σει άλλοτε.

τσαν, ἥς τὴν μόνην περιωθεῖσαν ἰταλικὴν μετάφρασιν θέλομεν ἐκδώσει προσεχῶς¹.

Βλέπομεν δ' ἐκ τῶν τεσσάρων τούτων ἐγγράφων καὶ τὸν ὑπὲρ τῶν Πελοποννησίων ζῆλον τῆς δουκικῆς αὐλῆς Μεδιολάνου, αὐξηθέντα ἄλλως ὑπὸ τε τῶν εὐχαριστιῶν τοῦ δεσπότη Θωμᾶ Παλαιολόγου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν καὶ τῆς ἀποστολῆς εἰς Μεδιόλανον ὡς πρέσβευς, εἰς ὃν ἀνετέθη ἡ αἴτησις μεζονος βοηθείας, τοῦ Ἰωάννου Ῥάλη Οἰοῦ. Ἐξέκαιε δὲ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ οἴκου Σφόρτσα ὑπὲρ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τῶν Τούρκων ἀγωνιζομένων καὶ ἡ διάθεσις προθύμου προσχωρήσεως εἰς τὴν δουκικὴν αὐλὴν μέχρις ἀναγνωρίσεως ἐπικυριαρχίας, ἣν ἐβλεπον παρά τισι τῶν κατὰ τοῦ Μωάμεθ ἀμυνομένων. Τοιοῦτος ἦτο ὁ Νικόλαος Ῥάλης, ὅστις λέγει ἑαυτὸν αὐτόχρημα ὑποχείριον τοῦ Φραγκίσκου Σφόρτσα ἐν τῇ πρὸς αὐτὸν ἀνωτέρω παρατεθείσῃ ἀχρονίστῳ ἐπιστολῇ, ἐν ἣ αἱ ἐκφράσεις ὑπηκοότητος οἰονοεὶ ἀνεγνωρισμένης προϋποθέτουσι προηγουμένην ῥητὴν δήλωσιν, οἷαν πρέπει νὰ ἐκλάβωμεν τὴν ἀπευθυνθεῖσαν πρὸς τὴν σύζυγον τοῦ Φραγκίσκου Βιάγκαν, ἥς ἐξεδώκαμεν ἀνωτέρω τὴν σωθεῖσαν ἰταλικὴν μετάφρασιν. Αὕτη πρέπει κατὰ ταῦτα νὰ θεωρηθῇ ἀρχαιότερα τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Νικολάου Ῥάλη Οἰοῦ, γραφείσης πιθανῶς τὸχ Ἰούνιον 1460, ὅτε μετὰ τὴν τελείαν παῦσιν τῆς ὑπὸ τοὺς Παλαιολόγους ἀμύνης ἀρχεταὶ ἐν Πελοποννήσῳ, καθ' ἃ φαίνεται, κρατοῦσα ἰσχύς τις τοῦ οἴκου Ῥάλη². Μεγάλως δὲ συνετέλει εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ ὑπὲρ

¹ Ἴδε περὶ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης Νέον Ἑλληνομνήμονα Τόμ. Α', σ. 425. Καὶ λέγεται μὲν αὐτόθι, ὅτι κατὰ τινα σημειώματα τοῦ ἀρχείου ἢ ἀχρονίστος αὕτη ἐπιστολή προσγράφεται εἰς τὸ ἔτος 1458, ἀλλ' ὁ συνδυασμὸς πρὸς τὰ λοιπὰ ἐνταῦθα ἐκδοθέντα ἔγγραφα καὶ τὰ κορίσματα τῆς περὶ αὐτῶν ἡμετέρας ἐρεῦνης ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ 1460.

² Τοῦτο γίνεται φανερὸν σὺν τοῖς ἄλλοις ἐκ τῆς ἐξῆς σημειώσεως τοῦ κώδικος 276 τῆς κυρίας πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, περιέχοντος διάφορα ἀντίγραφα τοῦ πατριάρχου Δραβίου τὸν δέκατον ἐξδοκὸν αἰῶνα, ἐν φ. 153^α. Ἀνεγνώσθη Γεωργίου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Πελοποννησίους κατὰ τῆς πολυθείας τοῦ Γεμιστοῦ, ὄντος δεσπότη Μαγούηλ Ῥάλη. Καὶ

τῶν Πελοποννησίων ἐνδιαφέροντος τῆς δουκικῆς αὐλῆς τοῦ Μεδιολάνου καὶ ὁ γνωστὸς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ διατρίβων Ἴταλὸς λόγιος Φραγκίσκος Φιλέφος, οὗ τὸν φιλελληνισμόν, προσερχόμενον ἐκ τῆς ἐντρεχούσης καλλιέργειας τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἠῤῥξανεν ὁ σύνδεσμος μετὰ τῆς Ἑλληνίδος συζύγου, τῆς θυγατρὸς τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ. Ὁ Φιλέφος δὲ ἦτο πιθανῶς καὶ ὁ χρησιμεύων ὡς μεταφραστῆς τῆς ἀλληλογραφίας τῶν Πελοποννησίων καὶ Μεδιολανέων.

Ἄλλὰ διὰ τίνα λόγον ἢ μὲν ἐπιστολῇ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου Γραΐτζα καὶ αἱ τοῦ Νικολάου Ῥάλη Οἰοῆ ἀπευθύνονται πρὸς τὴν δούκισσαν Βιάγκαν Μαρίαν, αἱ δὲ δύο ὑπ' ἀρ. 2 καὶ 3 ἐπιστέλλονται ὑπὸ τοῦ δουκὸς Φραγκίσκου; Ὁ λόγος ζητητέος ἐν τῇ χρόνῳ, καθ' ὃν ἐγράφησαν ἕκασται. Καὶ δὴ αἱ πρὸς τὴν δούκισσαν ἀπευθυνόμεναι εἶνε προγενέστεραι τῶν ἀποστελλομένων ὑπὸ τοῦ δουκὸς. Εὐλόγως δὲ, διότι εἶδομεν ῥητῶς μνημονευόμενον, ὅτι ὑπὸ τῆς Βιάγκας εἶχε γείνει ἢ παρασκευῆ τοῦ μικροῦ ἐκείνου σώματος, τοῦ ἐπὶ ἰδίου πλοίου, μισθωθέντος ὑπὸ τοῦ Πίου, συναπρωσταλέντος εἰς τὴν Πελοπόννησον μετὰ τῶν ἐξ Ἀγκῶνος στρατολογηθέντων πρὸς τὸν ἀνθέντην τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου Γραΐτζα, τὸν δεσπότην Θωμᾶν Πα-

τίς μὲν οὗτος ὁ Μανουὴλ Ῥάλης θὰ ἐξετάσωμεν ἀλλοχθῶ. Ἐνταῦθα δὲ παρατηρητέον, ὅτι τὸ δεσπότης οὗτε ἐπίσκοπον σημαίνει οὗτε ὡς ἡ γνωστὴ προσωνυμία τῶν ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Παλαιολόγων πρότερον ἀρχόντων πρέπει νὰ ἐκληφθῆ, ἀλλὰ δηλοῖ ἀπλῶς τὸν ἔχοντα θρόνον καὶ δεσπόζοντα ἰσως κάστρου τινὸς ἀπλῶς. Ἐνταῦθα ἐκλείπουσιν οἱ διαταγμοί, οὓς προβάλλει ὁ κ. Κατζίης ἐνθ' ἀν. σ. 50, ὅστις ἄλλως οὐκ ὀρθῶς χρονολογεῖ τὸν Μανουὴλ Ῥάλην τῇ 1453, περιοριζόμενος οὕτως εἰς μόνον τὸ πρῶτον ἔτος τῆς πατριαρχείας τοῦ Γανναδίου. Πράγματι δὲ ὁ Μανουὴλ Ῥάλης δὲν ἠδύνατο νὰ εἶνε αὐτόχρημα δεσπότης καθ' ὃν χρόνον δεσπότει τῆς Πελοποννήσου ἦσαν ὁ Θωμᾶς καὶ ὁ Δημήτριος, ὧν ἡ ἀρχὴ συμπίπτει πρὸς τὰ ἔτη τῆς πατριαρχείας τοῦ Γανναδίου (1453-1456), εἴτε κατ' αὐτὴν εἴτε πρὸ αὐτῆς εἴτε μετ' αὐτὴν καὶ μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1459 ἐκδημήσεως αὐτοῦ πρὸς Κύριον ἐγράφη ἢ πρὸς τὸν Ῥάλην ἐπιστολῇ, ἣν εἶχαν ἀναγνώσει ὁ Δοσίθεος. Ἄλλως δὲ δὲν γινώσκωμεν, ἂν ὁ Ῥάλης ἀνεγράφετο ὡς δεσπότης ἐν αὐτῇ τῇ ἐπιγραφῇ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Γανναδίου ἢ παρεσημειώθη ἢ λέξιν αὐτῇ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἰεροσολύμων.

λαιολόγον, πιθανῶς οὐχὶ ἐξ ἰδίας αὐτῆς πρωτοβουλίας, ἀλλὰ κατ' ἐντολὴν τοῦ ἐν Μαντούῃ ἀπόντος συζύγου, ἀνθ' οὗ ἤρχεν ἐν τῇ μεταξύ. Διήρκεσε δὲ αὐτὴ ἢ ὑπὸ τῆς Βιάγκας ἀντικατάστασις τοῦ συζύγου μέχρι τῆς ἐν μηνὶ Ὀκτωβρίῳ 1451¹ ἐκ Μαντούης ἐπιστροφῆς τοῦ Φραγκίσκου¹. Ἐγίνωσκον λοιπὸν ὃ τε Γραίτζας καὶ οἱ λοιποὶ ἐν Πελοποννήσῳ, ἐν οἷς καὶ ὁ Νικόλαος Ῥαοῦλ Ολοῆς, παρὰ τοῦ Τεκρέμα, ὅτι ἢ εἰς τὴν Πελοπόννησον σταλεῖσα ἐπικουρία εἶχε στρατολογηθῆ ὑπὸ τῆς Βιάγκας καὶ ὅτι αὐτὴ καὶ οὐχὶ ὁ ἀπὸν σύζυγος Φραγκίσκος διηύθυνε τὰ κοινὰ ἐν Μεδιολάνῳ ἐφ' ὅσον διήρκει ἡ ἀπουσία αὐτοῦ. Εἶνε δὲ λίαν φυσικὸν καὶ εὐνόητον, ὅτι οὐ μόνον ἕνεκα τῶν καθ' ἑλοῦ δυσκόλων ἐν τῇ τότε χρόνῳ συγκοινωνιῶν, πολὺ δὲ μᾶλλον ἕνεκα τῆς ἐμπολέμου ἐν ἔτει 1461 καταστάσεως τῆς Πελοποννήσου καὶ κυριώτατα ἕνεκα τῆς ὀτανῆς πολιορκίας τοῦ Σαλμενίκου οἱ ἐν αὐτῷ πολιορκούμενοι οὐδὲν εἶχον μάθει περὶ τῆς λήξεως τῆς ἐν Μαντούῃ συνόδου καὶ τῆς καὶ πάλιν ἀναλήψεως τῆς ἐν Μεδιολάνῳ ἀρχῆς ὑπὸ τοῦ δουκὸς Φραγκίσκου. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται καὶ δικαιολογεῖται πῶς ὁ Γραίτζας, κατορθώσας νὰ διαλάβῃ τοὺς πολιορκητὰς καὶ πέμψῃ δι' ἰδίου ἀπεσταλμένου τὴν διὰ τὸ Μεδιόλανον προωρισμένην ἐπιστολὴν, ἀπηυθύνθη πρὸς τὴν Βιάγκαν, ἣν ὑπέθετεν ἄρχουσαν ἀκόμῃ καὶ ἥτις ἦτο αὐτὴ ἐκεῖνη ἢ ἀποστελασα τοὺς ὑπὸ τὸν Ἰωάννην Τεκρέμαν ἑκατὸν ἐπικούρους. Ἄλλως δὲ καὶ ἄνευ τῆς ἀνωτέρω ἐκτεθείσης δικαιολογίας δύναται νὰ ἐξηγηθῆ ἢ ἀπ' εὐθείας μετὰ τῆς Βιάγκας Μαρίας ἀλληλογραφία τοῦ τε Κωνσταντίνου Παλαιολόγου καὶ τοῦ Ολοῆ. Πράγματι, καθ' ἃ μοι ἔγραψεν ἢ διεύθυνσις τοῦ δημοσίου ἀρχείου Μεδιολάνου, προθύμως ἀπαντήσασα εἰς ἐμὸν ἐρώτημα, «Ἡ Βιάγκα Μαρία ἐξήσκησεν αὐτόχρημα ἰδίαν μόνιμον ἐξουσίαν καὶ διαρκούντος τοῦ βίου τοῦ συζύγου Φραγκίσκου Σφόρτσα. Εἶχεν ἴδιον γραφεῖον

¹ Ὁ Φραγκίσκος Σφόρτσας ἀνεχώρησεν ἐκ Μαντούης τῇ 13 Ὀκτωβρίου. *128 Pastor Evb' ἀν. σ. 61.*

μετ' εἰδικῶν ἀρχόντων καὶ ἰδίᾳ πρωτοκολλήσεως, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τινες τῶν δημοσίων ὑποθέσεων διεξήγοντο εὐρέως ὑπ' αὐτῆς ἐκαίνης». Ἄλλ' ὅπωςδήποτε ὁ Φραγκίσκος, ὢν τῶν ὑπερμάχων τῆς ἐν Μαντούῃ μελετηθείσης ἐναντίον τῶν Τούρκων σταυροφορίας καὶ εὐρισκόμενος ἐν γῶσει τῆς ὑπὸ τοῦ συζύγου εἰς Πελοπόννησον ἀποστολῆς τοῦ Τεκρέμα, ἦν καὶ ἐπεδοκίμαζε, διέμενε ἐν Μεδιολάνῳ τῷ 1460. Ἐλαβα λοιπὸν γῶσιν τῶν ἐνεργηθέντων ἐν Πελοποννήσῳ ὑπὸ τοῦ Τεκρέμα, καὶ αὐτὸς ὑπῆρξεν ὁ δεξιωθείς τὸν ἐκ τῆς χερσονήσου σταλέντα Ἰωάννην Ῥάλην, ὅστις ἦτο μὲν ἀπόστολος τοῦ δεσπότη Θωμᾶ, διεβίβαζε δὲ καὶ τὰς εὐχὰς τῶν λοιπῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἀγωνιζομένων, ἐν οἷς καὶ ὁ Νικόλαος Ῥάλης. Διὸ αὐτὸς ἐπέστειλε πρὸς αὐτοὺς τῇ 2 καὶ τῇ 3 Ὀκτωβρίου 1460. Ἐν ἀμφοτέροις τούτοις τοῖς γράμμασι καταδηλῶται τὸ ὑπὲρ τῶν κινδυνευόντων Πελοποννησίων ἐνδιαφέρον τοῦ δουκὸς, ὁμολογοῦντος, ὅτι τὰ ὑπὲρ αὐτῶν πραχθέντα ἦσαν ἐλάχιστα πρὸς τὸν ζῆλον αὐτοῦ καὶ δυσανάλογα πρὸς τὰς ἀνάγκας τῶν ἀγωνιζομένων, ὑπὲρ ὧν καὶ γενναιότερα ἐμελέτα. Ἐπέστειλε δὲ ταῦτα ἀρχομένου τοῦ Ὀκτωβρίου 1460 καὶ πρὸς τὸν δεσπότην Θωμᾶν Παλαιολόγον, καίτοι οὗτος ἤδη πρὸ μηνῶν εἶχεν ἐγκαταλίπει τὴν Πελοπόννησον καὶ εὐρίσκετο ἐν Κερκύρᾳ, ἐξ ἧς ἤδη ἓνα καὶ ἥμισυ μῆνα μετὰ τὴν ἡμερομηνίαν τῆς πρὸς αὐτὸν δουκικῆς ἐπιστολῆς ἀπῆρε τῇ 16 Νοεμβρίου εἰς Ἀγκῶνα, ἵνα ἐκεῖθεν πρὸς τὸν πάπαν καὶ τὸν δοῦκα Μεδιολάνων καὶ ἀλλαγῶ ἀπέλθῃ¹. Οὐδὲ εἶνε ἀνάγκη διὰ τοῦτο νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ δοῦξ ἔγραφε πρὸς τὸν Θωμᾶν εἰς Κέρκυραν, ἀλλὰ μᾶλλον ἔστειλε τὰ πρὸς αὐτὸν γράμματα εἰς Πελοπόννησον, ἅτε πιθανῶς μὴ προφθάσας ἀκόμη νὰ μάθῃ τὴν ἐκ Πελοποννήσου φυγὴν αὐτοῦ.

Τοιοῦτο τὸ πρὸς τοὺς ὑπὲρ ἐστιῶν καὶ βωμῶν ἐν Πελοποννήσῳ παλαιόντας ἐνδιαφέρον τῆς Βιάγκας Μαρίας καὶ τοῦ συζύγου Φραγκίσκου. Οὐδ' εἶνε ἄλλως αὕτη ἢ πρώτη καὶ μόνη φορά,

¹ Φραντζῆ ἐκδ. Βόννης σ. 410, 23 κ. ε.

καθ' ἣν βλέπομεν ἐπικοινωνίαν τοῦ δουκικοῦ οἴκου τῶν Σφόρτσα πρὸς τοὺς Ἑλληνας ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἤδη δὲ καὶ πρὸ αὐτῆς¹. Ποιούμενος δ' ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ λόγον ὁ Γραΐτζας καὶ περὶ τῶν αὐθεντοπούλων, ἐννοεῖ τοὺς υἱοὺς τοῦ Φραγκίσκου Σφόρτσα καὶ τῆς Βιάγκας, ἐπειδὴ ὁ δοῦξ δὲν εἶχε τέκνα ἐκ τῆς πρώτης συζύγου Πολυξένης, θυγατρὸς τοῦ Καρόλου Ρούφφου, κόμιστος Μοντάλτου καὶ Κοριλιάνου, χήρας τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχου τοῦ βασιλείου τῆς Νεαπόλεως Ἰακώβου Μαρίλλη. Ἦσαν δ' οἱ υἱοὶ οὗτοι τῆς Βιάγκας πλὴν τοῦ προμνημονευθέντος πρωτοτόκου Γαλαάτσου Μαρία, γεννηθέντος τῷ 1414, ὁ Φίλιππος Μαρίας, γεννηθεὶς τῷ 1447, ὁ Σφόρτσας Μαρίας, γεννηθεὶς τῷ 1449, ὁ Λουδοβίκος Μαρίας, ὁ γνωστὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὑπὸ τὸ ἐπώνυμον Μῶρος, γεννηθεὶς τῷ 1451, ὁ Ἀσκάνιος Μαρίας, γεννηθεὶς τῷ 1455, καὶ ὁ Ὀκταβιανὸς, γεννηθεὶς τῷ 1458. Εἶχε δὲ τὸ δουκικὸν ζεῦγος καὶ δύο θυγατέρας, τὴν Ἰπολύτην, γεννηθεῖσαν τῷ 1445, καὶ τὴν Ἐλισάβετ, ἥς ἀγνωστον τὸ ἔτος τῆς γεννήσεως. Ἀπαιεῖα δὲ ταῦτα τὰ τέκνα ἔζων, ὅτι ἐγράφετο ἡ ἐπιστολὴ τοῦ ἀμύντορος τοῦ Σαλμενίκου.

Τέλος παρατηρητέον, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Γραΐτζα φέρει τὸν χαρακτήρα βυζαντιακῶν ἀναφορῶν, καθ' ἃ ἐξάγεται οὐ μόνον ἐκ τῶν προσωνομιῶν τῶν ἀπονεμομένων εἰς τὴν δούκισσαν, πρὸς ἣν ἐστάλη, καὶ τῆς λέξεως δούλου τῆς προστιθεμένης εἰς τὸ ὄνομα τοῦ ἐπιστέλλοντος, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ γνωστοῦ τύπου *τολμῶν ἀναφέρω, τολμήσας ἀνέφερον*. Γίνεται δ' ἐν τῇ ἐπιστολῇ συχνὴ χρῆσις καὶ τοῦ ἀναφέρω ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς λέξεως ἀναφορά. Ὁμοίως δὲ τύπον ἀναφορᾶς ἔχει καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Νικολάου Ῥάλη Ολοῆ, ἐν ἣ ἐπ' ἴσης εὐρίσκομεν δις τὴν λέξιν ἀναφέρω². Τίς δ' ὁ ἐν ταύτῃ μνημονευόμενος ἀνωνύμως ἐπίσκοπος δὲν ἠδυνήθην νὰ εὑρω.

¹ Νέου Ἑλληνομνήμωνος Τόμ. Α', 1906, σ. 428.

² Ἴδε περὶ τοῦ τύπου τούτου Νέου Ἑλληνομνήμωνος Τόμ. Ε' σ. 385 κ. ε.